
Tarka Sangraha 1-8

तर्कसंग्रह अध्याय १ - ८

Document Information

Text title : tarkasangraha

File name : tarkasangraha.itx

Category : major_works, vedAnta

Location : doc_z_misc_major_works

Author : Annambhatta

Transliterated by : Ashish Chandra ashish_chandr70 at hotmail.com

Proofread by : Ashish Chandra ashish_chandr70 at hotmail.com

Description-comments : Stepping stone for understanding the Nyaya-Vaisheshika systems of logic.

Latest update : August 28, 2023

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

January 18, 2026

sanskritdocuments.org

તર્કસંગ્રહ અધ્યાય ૧ - ૮

અથ પ્રથમોઽધ્યાય ।

નિધાય હૃદિ વિશ્વેશં વિધાય ગુરુવન્દનમ્ ।
બાલાનાં સુખબોધાય ક્રિયતે તર્કસંગ્રહ ॥ ૧ ॥

દીપિકા

વિશ્વેશ્વરં સામ્બમૂર્તિં પ્રણિપત્ય ગિરાં ગુરુમ્ ।
દીકાં શિશુહિતાં કુર્વે તર્કસંગ્રહદીપિકામ્ ॥
ચિકીર્ષિતસ્ય ગ્રન્થસ્ય નિર્વિઘ્નપરિસમાપ્ત્યર્થં
શિષ્ટાચારાનુમિતશ્રુતિબોધિતકર્તવ્યતાક્-ઇષ્ટદેવતાનમસ્કારાત્મકં
મડ્ગલં શિષ્યશિક્ષાયૈ ગ્રન્થતો નિબઘ્નશ્ચિકીર્ષિતં પ્રતિજાનીતે ।

નિધાયેતિ । નનુ મડ્ગલસ્ય સમાપ્તિસાધનત્વં નાસ્તિ । મડ્ગલે કૃતેઽપિ
કિરણવલ્યાદૌ સમાપ્ત્યદર્શનાત્, મડ્ગલાભાવેઽપિ કાદમ્બમ્બાદૌ
સમાપ્તિદર્શનાશ્ચ અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં વ્યભિચારાદિતિ ચેત્ ન ।
કિરણવલ્યાદૌ વિઘ્નબાહુલ્યાત્સમાપ્ત્યભાવઃ । કાદમ્બમ્બાદૌ ગ્રન્થાદ્ધરિતેવ

મડ્ગલં કૃત્મતો ન વ્યભિચારઃ । નનુ મડ્ગલસ્ય (ગ્રન્થાદૌ)
કર્તવ્યત્વે કિં પ્રમાણમિતિ ચેત્ ન । શિષ્ટાચારાનુમિતશ્રુતેરેવ
પ્રમાણત્વાત્ । તથા હિ મડ્ગલં
વેદ-બોધિહર્તવ્યતાકમલૌકિકાવિગીતશિષ્ટાચારવિષયત્વાદ્દર્શાદિવત્ ।
ભોજનાદૌ વ્યભિચાર વારણાય અલૌકિકેતિ । રાત્રિશ્રાદ્ધાદૌ
વ્યભિચારવારણાય અવિગીતેતિ । શિષ્ટપદં સ્પષ્ટાર્થમ્ । ન
કુર્યાન્નિષ્ફલં કર્મ ઇતિ જલતાડનાદેરપિ નિષિદ્ધત્વાત્ । તત્કર્યન્તે
પ્રતિપાદ્યન્તે ઇતિ તર્કાઃ દ્રવ્યાદિપદાર્થાસ્તેષાં સંગ્રહઃ સંક્ષેપેણ
સ્વરૂપકથનં ક્રિયત ઇત્યર્થઃ । કસ્મૈ પ્રયોજનાયેત્યત આહ ।
સુખબોધાયેતિ । સુખેનાનાયાસેન યો બોધઃ પદાર્થજ્ઞાનં તસ્મા ઇત્યર્થઃ ।

નનુ બહુષુ તર્કગ્રંથેષુ સત્સુ કિમર્થમૂર્વોડયં ગ્રન્થઃ ક્રિયત
 ઇત્યત આહ । બાલાનામિતિ । તેષામતિવિસ્તૃતત્વાદ્વાલાનાં બોધો ન જાયત
 ઇત્યર્થઃ । ગ્રહણધારણપુટુર્બાલઃ ન તુ સ્તનન્ધયઃ । કિં કૃત્વા
 ક્રિયત ઇત્યત આહ । નિધાયેતિ । વિશ્વેશં જગન્નિયન્તારમ્ । હૃદિ નિધાય
 નિતરાં સ્થાપયિત્વા સદા તદ્ધયાનપરો ભૂત્વેત્યર્થઃ । ગુરુણાં
 વિદ્યાગુરુણાં, વન્દનં નમસ્કારં, વિધાય કૃત્વેત્યર્થઃ ॥
 દ્રવ્યગુણકર્મસામાન્યવિશેષસમવાયાડભાવાઃ સમપદાર્થાઃ ॥ ૨ ॥

દીપિકા

પદાર્થાન્ વિભજતે । દ્રવ્યેતિ । પદસ્થાર્થઃ પદાર્થઃ ઇતિ
 વ્યુત્પત્ત્યાભિધેયત્વં પદાર્થસામાન્યલક્ષણમ્ (લભ્યતે) । નનુ
 વિભાગાદેવ સમત્વે સિદ્ધે સમ (પદ) ગ્રહણં વ્યર્થમિતિ ચેત્,
 ન અધિકસંખ્યાવ્યવચ્છેદાર્થકત્વાત્ । નન્વતિરિક્તઃ પદાર્થઃ
 પ્રમિતો વા ન વા । નાડઘઃ પ્રમિતસ્ય નિષેધાયોગાત્ । ન દ્વિતીયઃ
 પ્રતિયોગિપ્રમિતિં વિના નિષેધાનુપપત્તેરિતિ ચેત્, ન । પદાર્થત્વં
 દ્રવ્યાદિસમાન્યતમત્વવ્યાપ્યમિતિ વ્યવચ્છેદાર્થકત્વાત્
 (સમગ્રહણમ્) । નનુ સમાન્યતમત્વં સમભિન્નભિન્નત્વમિતિ
 વક્તવ્યમ્ । સમભિન્નસ્યાપ્રસિદ્ધ્યા કથં સમાન્યતમત્વવ્યાપ્તિનિશ્ચય
 ઇતિ ચેત્, ન । દ્રવ્યાદિસમાન્યતમત્વં નામ
 દ્રવ્યાદિભેદસમકાભાવવત્ત્વમ્ । અતો દોષવિરહાત્ । એવમગ્રેડપિ
 દ્રષ્ટવ્યમ્ ॥

તત્ર દ્રવ્યાણી પૃથિવ્યમેજોવાય્વાકાશકાલદિગાત્મમનાંસિ નવૈવ ॥ ૩ ॥

દીપિકા

દવ્યં (દ્રવ્યાણિ) વિભજતે । તત્રેતિ । તત્ર દ્રવ્યાદિમધ્યે ।
 દ્રવ્યાણિ નવૈવેત્યન્વયઃ । કાનિ તાનિ ઇત્યત આહ । પૃથિવીતિ । નનુ તમસો
 દશમદ્રવ્યસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્કથં નવૈવ દ્રવ્યાણીતિ । તથા હિ । નીલં
 તમશ્ચલતીત્યબાધિતપ્રતીતિબલાન્નીલરૂપાધારતયા ક્રિયાધારતયા ચ
 તમસો દ્રવ્યત્વં તાવ્ત્ સિદ્ધમ્ । તત્ર તમસો નાકાશાદિપગ્ચકેડન્તર્ભાવઃ
 રૂપવત્ત્વાત્ । અત એવ ન વાયૌ, સ્પર્શાભાવાત્ સદાગતિમત્ત્વાભાવાચ્ચ ।
 નાપિ તેજસિ, ભાસ્વરૂપાભાવાત્ ઉષ્ણસ્પર્શાભાવાચ્ચ । નાપિ જલે,
 શીતસ્પર્શાભાવાત્ નીલરૂપવત્ત્વાચ્ચ । નાપિ પૃથિવ્યાં, ગન્ધાભાવાત્

સ્પર્શરહિતત્વાચ્ય । તસ્માત્તમો દશમદ્રવ્યમિતિ ચેત્, ન ।
 તમસસ્તેજોડભાવરૂપત્વાત્ । તથા હિ । તમો ન
 રૂપિદ્રવ્યમાલોકાસહકૃતચક્ષુર્ગ્રાહ્યત્વાદાલોકાભાવવત્ ।
 રૂપિદ્રવ્યચાક્ષુષપ્રમાયામાલોકસ્ય કારણત્વાત્ । તસ્માત્
 પ્રૌઢપ્રકાશકતેજસામાન્યાભાવસ્તમઃ, તત્ર નીલં તમશ્ચલતિ ઇતિ
 પ્રત્યયો ભ્રમઃ । અતો નવ દ્રવ્યાણીતિ સિદ્ધમ્ । દ્રવ્યત્વજાતિમત્ત્વં
 ગુણવત્ત્વં વા દ્રવ્યસામાન્યલક્ષણમ્ । લક્ષ્યૈકદેશાવૃત્તિત્વમવ્યાપ્તિઃ ।
 યથા ગોઃ કપિલત્વમ્ । અલક્ષ્યે લક્ષણસ્ય વર્તનમતિવ્યાપ્તિઃ । યથા ગોઃ
 શ્ઠગિત્વમ્ । લક્ષ્યમાત્રાવૃત્તિત્વમસંભવઃ । યથા
 ગોરેકશકૃત્ત્વમ્ । એતદ્દૂષણત્રયરહિતધર્મો લક્ષણમ્ । સ
 એવાસાધારણધર્મ ઇત્યુચ્યતે ।
 લક્ષ્યતાવચ્છેદકસમનિયતત્વમસાધારણત્વમ્ । વ્યાવર્તકસ્યૈવ
 લક્ષણત્વે વ્યાવૃત્તાવભિદેયત્વાદૌ ચાતિવ્યાપ્તિરતસ્તદ્ધારણાય
 તદ્ભિન્નત્વં ધર્મવિશેષણં દેયમ્ । વ્યવહારસ્યાપિ લક્ષણપ્રયોજનત્વે
 તત્ર દેયમ્ । વ્યાવૃત્તેરપિ વ્યવહારસાધનત્વાત્ । નનુ ગુણવત્ત્વં ન
 દ્રવ્યલક્ષણમ્, આદ્યલક્ષણાવચ્છિન્નઘટે ઉત્પન્નવિનિષ્ઠઘટે
 ચાવ્યાપ્તેરિતિ ચેત્, ન । ગુણસમાનાધિકરણસત્તાભિન્નજાતિમત્ત્વસ્ય
 વિવક્ષિતત્વાત્ । નન્વેવમપિ એકં રૂપં રસાત્પૃથક્ ઇતિ
 વ્યવહારાદ્રૂપાદાવતિવ્યાપ્તિરિતિ ચેત્, ન । એકાર્થસમવાયાદેવ
 તાદૃશવ્યવહારોપપત્તૌ ગુણે ગુણાનંડગીકારાત્ ।
 રૂપ-રસ-ગન્ધ-સ્પર્શ-સંખ્યા-પરિમાણ-પૃથક્ત્વ-સંયોગ-વિભાગ-પર
 અત્વા-ડપરત્વ-ગુરુત્વ-દ્રવત્વ-સ્નેહ-શબ્દ-બુદ્ધિ-સુખ-દુઃખેચ્છા
 દ્વેષ-પ્રયત્ન-ધર્માધર્મ-સંસ્કારાઃ ચતુર્વિંશતિર્ગુણાઃ ॥ ૪ ॥

દીપિકા

ગુણાન્વિભજતે । રૂપેતિ । દ્રવ્યકર્મભિન્નત્વે સતિ સામાન્યવાન્ ગુણઃ ।
 ગુણત્વજાતિમાન્વા । નનુ લઘુત્વકઠિનત્વમૃદુત્વાદીનાં વિદ્યમાનત્વાત્
 કથં ચતુર્વિંશતિર્ગુણા ઇતિ ચેત્, ન । લઘુત્વસ્ય
 ગુરુત્વાભાવરૂપત્વાન્મૃદુત્વકઠિનત્વયોઃ અવયવસંયોગવિશેષત્વાત્ ।
 ઉત્કેષણાપક્ષેપણાકુચ્ચનપ્રસારણગમનાનિ પચ્ચ કર્માણિ ॥ ૫ ॥

દીપિકા

કર્મ વિભજતે । ઉત્કેષણેતિ । સંયોગભિન્નત્વે સતિ

સંયોગાસમવાયિકારણં કર્મ કર્મત્વજાતિમદ્ધા । ભ્રમણાદીનામપિ ગમને
અન્તર્ભાવાન્ન પગ્ચત્વવિરોધઃ ॥

પરમપરં ચેતિ દ્વિવિધં સામાન્યમ્ ॥ ૬ ॥

દીપિકા

સામાન્યં વિભજતે । પરમિતિ । પરમધિકદેશવૃત્તિ । અપરં
ન્યૂનદેશવૃત્તિ । સામાન્યાદિયતુષ્ઠયે જાતિર્નાસ્તિ ॥

નિત્યદ્રવ્યવૃત્તયો વિશેષાસ્ત્વનન્તા એવ ॥ ૭ ॥

દીપિકા

વિશેષં વિભજતે । નિત્યેતિ । પૃથિવ્યાદિયતુષ્ઠયપરમાણવઃ
આકાશાદિપગ્ચકં ચ નિત્યદ્રવ્યાણિ ।

સમવાયસ્ત્વેક એવ ॥ ૮ ॥

દીપિકા

સમવાયસ્ય ભેદો નાસ્તીત્યાહ । સમવાયસ્તિત્વતિ ।

અભાવશ્ચતુર્વિધઃ - પ્રાગભાવઃ, પ્રધ્વંસાભાવઃ,

અત્યન્તાભાવઃ, અન્યોન્યાભાવશ્ચેતિ ॥ ૯ ॥

દીપિકા

અભાવં વિભજતે । પ્રાગભાવેતિ ।

અથ દ્વિતીયોઽધ્યાય ।

તત્ર ગન્ધવતી પૃથિવી । સા દ્વિવિધા-નિત્યાઽનિત્યા ચ । નિત્યાઃ
પરમાણુરૂપાઃ । અનિત્યાઃ કાર્યરૂપાઃ । પુનસ્ત્રિવિધાઃ શરીરેન્દ્રિય વિષયભેદાત્ ।
શરીરમસ્મદાદીનામ્ । ઇન્દ્રિયં ગન્ધગ્રાહકં દ્વાણમ્ । તચ્ચ નાસાગ્રવર્તિ ।
વિષયો મૃત્વાષાણાદિઃ ॥ ૧ ॥

દીપિકા

તત્રોદ્દેશકમાનુસારાત્ પ્રથમં પૃથિવ્યા લક્ષણમાહ । તત્રેતિ । નાના

પદાર્થસંકીર્તનમુદ્દેશઃ । ઉદ્દેશકમે ચ સરવત્રેચ્છૈવં નિયામિકા ।

નનુ સુરભ્યસુરભ્યવયવાખ્યે દ્રવ્યે પરસ્પરવિરોધેન

ગન્ધાનુત્પાદાદવ્યાપ્તિઃ । ન ચ તત્ર ગન્ધપ્રતીત્યનુપપત્તિરિતિ વાચ્યમ્ ।

અવયવગન્ધસ્યૈવ તત્ર પ્રતીતિસંભવેન ચિત્રગન્ધાનડ્ગીકારાત્ કિં

ચોત્પન્નવિનષ્ટઘટાદાવવ્યાપ્તિરિતિ ચેત્ ન ।

ગન્ધસમાનાધિકરણદ્રવ્યત્વાપરજાતિમત્ત્વસ્ય વિવક્ષિતત્વાત્ । નનુ

જલાદાવપિ ગન્ધપ્રતીતિરિતિ ચેત્ ન । અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં

પૃથિવીગન્ધસ્યૈવ તત્ર ભાનાડ્ગીકારાત્ । નનુ કાલસ્ય સર્વાધારતયા

સર્વેષાં લક્ષણાનાં કાલેડતિવ્યાપ્તિરિતિ ચેત્ ન ।

સર્વાધારતાપ્રયોજકભિન્નસંબન્ધેન લક્ષણત્વસ્ય વિવક્ષિતત્વાત્ ।

પૃથિવીં વિભજતે । સા દ્વિવિધેતિ । નિત્યત્વં ધ્વંસાપ્રતિયોગિત્વમ્ ।

અનિત્યત્વં ધ્વંસપ્રતિયોગિત્વમ્ । પ્રકારાન્તરેણ વિભજતે । પુનરિતિ । આત્મનો

ભોગાયતનં શરીરમ્ । યદવચ્છિન્નાત્મનિ ભોગો જાયતે તદ્ભોગાયતનમ્ ।

સુખદુઃખસાક્ષાત્કારો ભોગઃ । શબ્દેતરોદ્ભૂતવિશેષગુણાનાશ્રયત્વે સતિ

જ્ઞાનકારણમનઃ સંયોગાશ્રયત્વમિન્દ્રિયત્વમ્ । શરીરેન્દ્રિયભિન્નો

વિષયઃ । એવં ચ ગન્ધવચ્છરીરં પાર્થિવશરીરમ્,

ગન્ધવદિન્દ્રિયં પાર્થિવેન્દ્રિયમ્, ગન્ધવાન્ વિષયઃ પાર્થિવવિષય

ઇતિ તત્તલ્લક્ષણં બોધ્યમ્ । પાર્થિવશરીરં દર્શયતિ । શરીરમિતિ ।

ઇન્દ્રિયં દર્શયતિ । ઇન્દ્રિયમિતિ । ગન્ધગ્રાહકમિતિ પ્રયોજનમ્ । દ્રાણમિતિ

સંજ્ઞા । નાસાગ્રેત્યાશ્રયોક્તિઃ । એવમુત્તરત્ર જ્ઞેયમ્ । પાર્થિવવિષયં

દર્શયતિ । મૃતપાષાણાદીતિ ।

શીતસ્પર્શવત્યઃ આપઃ । તા દ્વિવિધાઃ નિત્યા અનિત્યાશ્ચ । નિત્યાઃ

પરમાણુરૂપાઃ । અનિત્યાઃ કાર્યરૂપાઃ । પુનઃ ત્રિવિધાઃ

શરીરેન્દ્રિયવિષયભેદાત્ । શરીરં વરૂણલોકે । ઇન્દ્રિયં રસગ્રાહકં

રસનં જિહ્વાગ્રવર્તિ । વિષયઃ સરિત્ સમુદ્રાદિઃ ॥ ૨ ॥

દીપિકા

અપાં લક્ષણમાહ । શીતેતિ । ઉતપન્નવિનષ્ટજલેડવ્યાપ્તિવારણાય

શીતસ્પર્શસમાનાધિકરણદ્રવ્યત્વાપરજાતિમત્ત્વમ્ । “શીતં

શિલાતલમ્” ઇત્યાદૌ જલસંબન્ધાદેવ શીતસ્પર્શભાનમિતિ

નાતિવ્યાપ્તિઃ । અન્યત્સર્વં પૂર્વરીત્યા વ્યાખ્યેયમ્ ॥

ઉષ્ણસ્પર્શવત્ તેજઃ । તથ્ય દ્વિવિધં, નિત્યમનિત્યં ચ । નિત્યં

પરમાણુરૂપમ્ । અનિત્યં કાર્યરૂપમ્ । પુનઃ ત્રિવિધં

શરીરેન્દ્રિયવિષયભેદાત્ । શરીરં આદિત્યલોકે પ્રસિદ્ધમ્ । ઇન્દ્રિયં

રૂપગ્રાહકં ચક્ષુઃ કૃષ્ણતારાગ્રવર્તિ । વિષયઃ ચતુર્વિધઃ,

ભૌમ-દિવ્ય-ઔદર્ય-આકરજભેદાત્ । ભૌમ વહ્ન્યાદિકમ્ । અભિન્યનં
દિવ્યં વિદ્યુદાદિ । ભુક્તસ્ય પરિણામહેતુરૌદર્યમ્ । આકરજં સુવર્ણાદિ ॥ ૩ ॥

દીપિકા

તેજસો લક્ષણમાહ । ઉષ્ણસ્પર્શવદિતિ । ‘ઉષ્ણં જલમ્’ ઇતિ
પ્રતીતેસ્તેજઃ સંયોગાનુવિધાયિત્વાત્રાતિવ્યાપ્તિઃ । વિષયં વિભજતે ।
ભૌમેતિ । નનુ ‘સુવર્ણં પાર્થિવં’ પીતત્વાદ્ગુરુત્વાત્ હરિદ્રાવત્ ઇતિ
ચેત્ ન । અત્યન્તાનલસંયોગે સતિ ઘૃતાદૌ દ્રવત્વનાશદર્શનેન,
જલમધ્યસ્થઘૃતાદૌ તન્નાશાદર્શનેન ચ અસતિ પ્રતિબન્ધકે
પાર્થિવદ્રવત્વનાશાગ્નિસંયોગયોઃ કાર્યકારણભાવાવધારણાત્સુવર્ણસ્ય
અત્યન્તાનલસંયોગે સત્યનુચ્છિદ્ધમાનદ્રવત્વાધિકરણત્વેન
પાર્થિવત્વાડનુપપત્તેઃ પીતદ્રવ્યદ્રવત્વનાશપ્રતિબન્ધકતયા
દ્રવદ્રવ્યાન્તરસિદ્ધૌ નૈમિત્તિકદ્રવત્વાધિકરણતયા જલત્વાનુપપત્તેઃ
રૂપવત્તયા વાચ્યાદિષ્વનન્તર્ભાવાત્તેજસત્વસિદ્ધિઃ ।
તસ્યોષ્ણસ્પર્શભાસ્વરરૂપયોરૂપજમ્ભક પાર્થિવરૂપસ્પર્શાભ્યાં
પ્રતિબન્ધાદનુપલબ્ધિઃ । તસ્માત્ સુવર્ણં તૈજસમિતિ સિદ્ધમ્ ।
રૂપરહિતઃ સ્પર્શવાન્ વાયુઃ । સ દ્વિવિધઃ નિત્યઃ અનિત્યશ્ચ । નિત્યઃ
પરમાણુરૂપઃ । અનિત્યઃ કાર્યરૂપઃ । પુનઃ ત્રિવિધઃ શરીરેન્દ્રિયવિષય
ભેદાત્ । શરીરં વાયુલોકે । ઇન્દ્રિયં સ્પર્શગ્રાહકં ત્વક્ સર્વશરીરવર્તિ ।
વિષયો વૃક્ષાદિકમ્પનહેતુઃ । શરીરાન્તઃસંચારી વાયુઃ પ્રાણઃ । સ ચ
એકોડપિ ઉપાધિભેદાત્ પ્રાણાપાનાદિસંજ્ઞાં લભતે ॥ ૪ ॥

દીપિકા

વાયું લક્ષયતિ । રૂપરહિતેતિ । આકાશાદાવતિવ્યાપ્તિવારણાય સ્પર્શવાનિતિ ।
પૃથિવ્યાદાવતિવ્યાપ્તિવારણાય રૂપરહિતેતિ । પ્રાણસ્ય કુત્રાન્તર્ભાવ ઇત્યત
આહ । શરીરેતિ । સ ચેતિ । એક એવઃ પ્રાણઃ સ્થાનભેદાત્પ્રાણાપાનાદિશબ્દૈઃ
વ્યવહ્રિયત ઇત્યર્થઃ । સ્પર્શાનુમેયો વાયુઃ । તથા હિ - ચોડયં વાયૌ
વાતિ સતિ અનુષ્ણાશીતસ્પર્શ ઉપલભ્યતે સ ક્રચિદાશ્રિતઃ
ગુણત્વાદ્રૂપવત્ । ન ચાસ્ય આશ્રયઃ પૃથિવી
ઉદ્ભૂતસ્પર્શવત્પાર્થિવસ્યોદ્ભૂતરૂપત્વનિયમાત્ । ન જલ તેજસિ
અનુષ્ણાશીતસ્પર્શવત્વાત્ । ન વિભુચતુષ્ટયમ્ સર્વત્રોપલબ્ધિપ્રસંગાત્ ।
ન મનઃ પરમાણુસ્પર્શસ્થાતીન્દ્રિયત્વાત્ । તસ્માદ્ધઃ પ્રતીયમાનસ્પર્શાશ્રયઃ

સ વાયુઃ (એવ) । નનુ વાયુઃ પ્રત્યક્ષઃ પ્રત્યક્ષાશ્રયત્વાત્ ઘટવત્
 ઇતિ ચેત્ ન । ઉદ્ભૂતરૂપસ્યોપાધિત્વાત્ । “યત્ર દ્રવ્યત્વે સતિ
 બહિરિન્દ્રિયજન્યપ્રત્યક્ષત્વં, તત્ર ઉદ્ભૂતરૂપવત્ત્વમ્” ઇતિ
 સાધ્યવ્યાપકત્વમ્ । પક્ષે સાધનાવ્યાપકત્વમ્ । ન ચૈવં
 તત્ત્વવારિસ્થતેજસોઽપિ અપ્રત્યક્ષત્વાપત્તિઃ ઇષ્ટત્વાત્ ।
 તસ્માદ્દૂપરહિતત્વાદ્વાયુરપ્રત્યક્ષઃ । ઇદાનીં
 કાર્યરૂપપૃથિવ્યાદિચતુષ્ટયસ્યોત્પત્તિવિનાશક્રમઃ કથ્યતે । ઈશ્વરસ્ય
 ચિકીર્ષાવશાત્પરમાણુષુ ક્રિયા જાયતે । તતઃ પરમાણુદ્વયસંયોગે
 દ્વયણુકમુત્પદ્યતે । ત્રિભિરેવ દ્વયણુકૈસ્ત્રયણુકમુત્પદ્યતે । એવં
 ચતુરણુકાદિક્રમેણ મહતી પૃથિવીઃ, મહત્ય આપઃ, મહત્તેજઃ,
 મહાન્વાયુરુત્પદ્યતે । એવમુત્પન્નસ્ય કાર્યદ્રવ્યસ્ય સંજિહીર્ષાવશાત્
 ક્રિયયા પરમાણુદ્વયવિભાગે દ્વયણુકનાશઃ । ઇત્યેવં પૃથિવ્યાદિનાશઃ ।
 અસમવાયિકારણાશાત્ દ્વયણુકનાશઃ । સમવાયિકારણાશાત્ ત્ર્યણુકનાશ ઇતિ
 સંપ્રદાયઃ સર્વત્રાસમવાયિકારણનાશાત્ દ્રવ્યનાશ ઇતિ નવીનાઃ । કિં પુનઃ
 પરમાણુસદ્ભાવે પ્રમાણમ્ । ઉચ્યતે – જાલસૂર્યમરીચિસ્થં સર્વતઃ
 સૂક્ષ્મતમં ચત્ દ્રવ્યં ઉપલભ્યતે તત્સાવયવં
 ચાક્ષુષદ્રવ્યત્વાદ્ઘટવત્ । ત્ર્યણુકાવયવોઽપિ સાવયવઃ
 મહદારમ્ભકત્વાત્કપાલવત્ । યો દ્વયણુકાવયવઃ સ પરમાણુઃ । સ ચ
 નિત્યં, તસ્યાપિ કાર્યત્વે અનવસ્થાપ્રસંગાત્ । સૃષ્ટિપ્રલયસદ્ભાવે
 “ધાતા યથાપૂર્વમકલ્પયત્” ઇતિ શ્રુતિરેવ પ્રમાણમ્ ।
 ‘સર્વકાર્યદ્રવ્યધ્વંસોઽવાન્તરપ્રલયઃ । સર્વભાવકાર્યધ્વંસો
 મહાપ્રલયઃ’ ઇતિ વિવેકઃ ।
 શબ્દગુણકમાકાશમ્ । તચ્ચૈકં નિત્યગ્ચ ॥ ૫ ॥

દીપિકા

આકાશં લક્ષયતિ । શબ્દગુણકમિતિ । નન્વાકાશમપિ
 પૃથિવ્યાદિવન્નાના, કિં નેત્યાહ । તચ્ચૈકમિતિ । ભેદે
 પ્રમાણાભાવાદિત્યર્થઃ । એકત્વાદેવ સર્વત્ર
 શબ્દોપલબ્ધેર્વિભુત્વમ્ડગીકર્તવ્યમિત્યાહ વિભિવિતિ ।
 સર્વમૂર્તદ્રવ્યસંયોગિત્વં વિભુત્વં, મૂર્તત્વં
 પરિચ્છિન્નપરિમાણવત્ત્વં ક્રિયાવત્ત્વં વા । વિભુત્વાદેવ

આત્મવન્નિત્યમિત્યાહ । નિત્યં ચેતિ ।

અતીતાદિવ્યવહારહેતુઃ કાલઃ । સ ચૈકો વિભુર્નિત્યશ્ચ ॥ ૬ ॥

દીપિકા

કાલં લક્ષયતિ । અતીતેતિ । સર્વાધારઃ કાલઃ સર્વકાર્યનિમિત્તકારણમ્ ।

પ્રાચ્યાદિવ્યવહારહેતુર્દિક્ । સા ચૈકા વિભવી નિત્યા ચ ॥ ૭ ॥

દીપિકા

દિશો લક્ષણમાહ । પ્રાચીતિ । દિગપિ કાર્યમાત્રનિમિત્તકારણમ્ ।

જ્ઞાનાધિકરણમાત્મા । સ દ્વિવિધઃ પરમાત્મા જીવાત્મા ચ । તત્રેશ્વરઃ
સર્વજ્ઞઃ પરમાત્મૈક એવ । જીવાત્મા પ્રતિશરીરં ભિન્નો વિભુર્નિત્યશ્ચ ॥ ૮ ॥

દીપિકા

આત્મનો લક્ષણમાહ । જ્ઞાનેતિ । આત્માનં વિભજતે । સ દ્વિવિધ ઇતિ ।
પરમાત્મનો લક્ષણમાહ । તત્રેતિ । નિત્યજ્ઞાનાધિકરણત્વમીશ્વરત્વમ્ ।
ન-વીશ્વરસદ્ભાવે ક્ષિં પ્રમાણમ્ । ન તાવત્પ્રત્યક્ષમ્ । તદ્દિ બાહ્યામાન્તરં
વા । નાદ્યઃ અરૂપિદ્રવ્યત્વાત્ । ન દ્વિતીયઃ આત્મસુખદુઃખાદિવ્યતિરિક્તત્વાત્ ।
નાપ્યનુમાનં લિંગાભાવાદિતિ ચેત્ ન । અહુરાદિકં સકર્તૃકં
કાર્યત્વાદ્ઘટયત્ ઇત્યનુમાનસ્યૈવ પ્રમાણત્વાત્ ।

ઉપાદાનગોચરાપરોક્ષજ્ઞાનચિકીર્ષાકૃતિમત્ત્વં કર્તૃત્વમ્ । ઉપાદાનં
સમવાયિકારણમ્ । સકલપરમાણ્વાદિસૂક્ષ્મદર્શિત્વાત્સર્વજ્ઞત્વમ્ । યઃ
સર્વજ્ઞઃ સ સર્વવિત્ ઇત્યાગમોડપિ તત્ર પ્રમાણમ્ । જીવસ્ય લક્ષણમાહ ।
જીવ ઇતિ । સુખાદ્યાશ્રયત્વં જીવલક્ષણમ્ । નનુ મનુષ્યોડહં બ્રાહ્મણોડહમ્

ઇત્યાદૌ સર્વત્રાહંપ્રત્યયે શરીરસ્યૈવ વિષયત્વાચ્છરીરમેવાત્મેતિ
ચેત્ ન । શરીરસ્યાત્મવે કર્તૃપાદિનાશે શરીરનાશાદાત્મનોડપિ
નાશપ્રસંગાત્ । નાપીન્દ્રિયાણામાત્મત્વમ્ , 'ચોડહં ઘટમદ્રાક્ષં
સોડહમિદાનીં સ્પૃશામિ' ઇત્યનુસન્ધાનાભાવપ્રસંગાત્ ।
અન્યાનુભૂતેડર્થે અન્યસ્યાનુસંધાનાયોગાત્ । તસ્માદ્દેહેઇન્દ્રિયવ્યતિરિક્તો જીવઃ

સુખદુઃખાદિવૈચિત્ર્યાત્પ્રતિશરીરં ભિન્નઃ । સ ચ ન પરમાણુઃ ।
સર્વશરીરવ્યાપિસુખાદ્યનુપલબ્ધિપ્રસંગાત્ । ન મધ્યમપરિમાણવાન્ તથા
સતિ અનિત્યત્વપ્રસંગેન કૃથાનાકૃતાભ્યાગમપ્રસંગાત્ । તસ્માન્નિત્યો
વિભુર્જીવઃ ॥

સુખાધુપલબ્ધિસાધનમિન્દ્રિયં મનઃ । તચ્ચ પ્રત્યાત્મનિયતત્વાદનન્તં
પરમાણુરૂપં નિત્યં ચ ॥ ૯ ॥

દીપિકા

મનસો લક્ષણમાહ । સુખેતિ । સ્પર્શરહિત્વે સતિ ક્રિયાવત્ત્વં મનસો
લક્ષણમ્ । તદ્વિભજતે । તચ્ચેતિ । એકૈકસ્યાત્મન એકૈકં મન
ઇત્યાત્મનામનેકત્વાન્ મસોઽપ્યનેકત્વમિત્યર્થઃ । પરમાણુરૂપમિતિ ।
મધ્યમપરિમાણવત્ત્વે અનિત્યત્વપ્રસંગાદિત્યર્થઃ । નનુ મનો વિભુ
સ્પર્શરહિત્વે સતિ દ્રવ્યત્વાદાકાશાદિવદિતિ ચેત્ ન । મનસો વિભુત્વે
આત્મમનઃ સંયોગસ્યાઽસમવાયિકારણસ્યાભાવાજ્ઞાનાનુત્પત્તિપ્રસંગઃ । ન
ચ વિભુદ્વયસંયોગોઽસ્તિત્વતિ વાચ્યમ્ । તત્સંયોગસ્ય નિત્યત્વેન
સુષુપ્ત્યભાવપ્રસંગાત્, પુરીતદ્રવ્યતિરિક્તસ્થલે આત્મમનઃ
સંયોગસ્ય સર્વદા વિદ્યમાનત્વાત્ । અણુત્વે તુ યદા મનઃ પુરીતત્ પ્રવિંશતિ
તદા સુષુપ્તિઃ યદા નિસ્સરતિ તદા જ્ઞાનોત્પત્તિરિત્યણુત્વસિદ્ધિઃ ।

અથ તૃતીયોઽધ્યાય ।

ચક્ષુર્માત્રગ્રાહ્યો ગુણો રૂપમ્ । તચ્ચ
શુક્લનીલપીતરક્તહરિતકપિશચિત્ર ભેદાત્સમવિધમ્ ।
પૃથિવીજલતેજોવૃત્તિ । તત્ર પૃથિવ્યાં સમવિધમ્ । અભાવસ્વરશુક્લં
જલે । ભાવસ્વરશુક્લં તેજસિ ॥ ૧ ॥

દીપિકા

રૂપં લક્ષયતિ । ચક્ષુરિતિ । સંખ્યાદાવતિવ્યાપ્તિવારણાય માત્રપદમ્ ।
રૂપવેદેઽતિવ્યાપ્તિવારણાય ગુણપદમ્ । નન્વવ્યાપ્યવૃત્તિનીલાદિસમુદાય એવ
ચિત્રરૂપમિતિ ચેત્ ન । રૂપસ્ય વ્યાપ્યવૃત્તિત્વનિયમાત્ । નનુ ચિત્રપટે
અવયવરૂપસ્યૈવ પ્રતીતિરિતિ ચેત્ ન । રૂપરહિતત્વેન
પટસ્થાપ્રત્યક્ષત્વપ્રસંગાત્ । ન ચ રૂપવત્સમવેતત્ત્વં
પ્રત્યક્ષત્વપ્રયોજકં ગૌરવાત્ । તસ્માત્પટસ્ય
પ્રત્યક્ષત્વાન્યથાનુપપત્ત્યા ચિત્રરૂપસિદ્ધિઃ । રૂપસ્થાશ્રયમાહ ।
પૃથિવીતિ । આશ્રયં વિભજ્ય દર્શયતિ । તત્રેતિ ।
રસનગ્રાહ્યો ગુણો રસઃ । સ ચ મધુરામ્લલવણકતુકષાયતિક્તભેદાત્
ષડ્વિધઃ । પૃથિવીજલવૃત્તિઃ । તત્ર પૃથિવ્યાં ષડ્વિધઃ । જલે

मधुर अवे ॥ २॥

दीपिका

रसं लक्षयति । रसनेति । रसत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय गुणपदम् ।
रसस्याश्रयमाह । पृथिवीति । आश्रयं विभज्य दर्शयति । तत्रेति ।
घ्राणाग्राह्यो गुणो गन्धः । स द्विविधः सुरभिरसुरभिश्च ।
पृथिवीमात्रप्रित्तिः ॥ ३॥

दीपिका

गन्धं लक्षयति । घ्राणेति । गन्धत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय गुणपदम् ।
त्वगिन्द्रियमात्राग्राह्यो गुणः स्पर्शः । स च त्रिविधः
शीतोष्णानुष्णाशीतभेदात् । पृथिव्यग्नेर्जोवायुवृत्तिः । तत्र शीतो जले ।
उष्णस्तेजसि । अनुष्णाशीतः पृथिवीवायव्योः ॥ ४॥

दीपिका

स्पर्शं लक्षयति । त्वगिति । स्पर्शत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय गुणपदम् ।
संयोगादावतिव्याप्तिवारणाय मात्रपदम् ।
रूपादियतुष्टयं पृथिव्यां पाकजमनित्यं च । अन्यत्र अपाकजं
नित्यमनित्यम् च । नित्यगतं नित्यम् अनित्यगतमनित्यम् ॥ ५॥

दीपिका

पाकजमिति । पाकस्तेजः संयोगः । तेन पूर्वरूपं नश्यति
रूपान्तरमुत्पद्यत इत्यर्थः । तत्र परमाणुष्वेव पाको न द्वयणुकादौ ।
आमनिक्षिप्ते घटे परमाणुषु रूपान्तरोत्पत्तौ श्यामघटनाशे
पुनर्द्वयणुकादिकभेदे रक्तघटोत्पत्तिः । तत्र परमाणवः
समवायिकारणम् । तेजः संयोगोऽसमवायिकारणम् । अदृष्टादिकं
निमित्तकारणम् । द्वयणुकादिरूपे कारणरूपसमवायिकारणमिति पीलुपाकवादिनो
वैशेषिकाः । पूर्वघटस्य नाशं विनैव अवयविनि अवयवेषु च
परमाणुपर्यन्तेषु युगपद्रूपान्तरोत्पत्तिरिति पिठरपाकवादिनो नैयायिकाः ।
अत एव पार्थिवपरमाणुरूपपादिकमनित्यमनित्यर्थः । अन्यत्र
जलादावित्यर्थः । नित्यगतमिति । परमाणुगतमित्यर्थः । अनित्यगतमिति ।
द्वयणुकादिगतमित्यर्थः । रूपादियतुष्टयम् उद्भूतं प्रत्यक्षम् ।
अनुद्भूतमप्रत्यक्षम् । उद्भूतत्वं प्रत्यक्षत्वप्रयोजको धर्मः ।
तदभावोऽनुद्भूतत्वम् ।

એકત્વાદિવ્યવહારહેતુઃ સંખ્યા । સા નવદ્રવ્યવૃત્તિઃ
એકત્વાદિપરાર્ધપર્યન્તા । એકત્વં નિત્યમનિત્યં ચ । નિત્યગતં નિત્યમ્ ।
અનિત્યગતમનિત્યમ્ । દ્વિત્વાદિકં તુ સર્વત્રાડનિત્યમેવ ॥ ૬ ॥

દીપિકા

સંખ્યા લક્ષયતિ । એકેતિ ।

માનવ્યવહારાસાધારણકારણં પરિમાણમ્ । નવદ્રવ્યવૃત્તિઃ । તચ્ચુર્વિધમ્ ।
આણુ મહત્ દીર્ઘ દૃશ્વં ચેતિ ॥ ૭ ॥

દીપિકા

પરિમાણં લક્ષયતિ । માનેતિ । પરિમાણં વિભજતે । તચ્ચેતિ । ભાવપ્રધાનો
નિર્દેશઃ । આણુત્વં, મહત્ત્વં, દીર્ઘત્વં, દૃશ્વત્વં ચેત્યર્થઃ ।

પૃથગ્વ્યવહારાસાધારણકારણં પૃથકવત્ત્વમ્ । સર્વદ્રવ્યવૃત્તિઃ ॥ ૮ ॥

દીપિકા

સંયુક્તવ્યવહારહેતુઃ સંયોગઃ । સર્વદ્રવ્યવૃત્તિઃ ॥ ૯ ॥

દીપિકા

સંયોગં લક્ષયતિ । સંયુક્તેતિ । ઇમૌ સંયુક્તૌ ઇતિ
વ્યવહારહેતુરિત્યર્થઃ । સંખ્યાદિલક્ષણે સર્વત્ર
દિક્કાલાદાવતિવ્યસિવારણાય અસાધારણેતિ વિશેષણીયમ્ । સંયોગો દ્વિવિધઃ
કર્મજઃ સંયોગજશ્ચેતિ । આદ્યો હસ્તક્રિયા હસ્તપુસ્તકસંયોગઃ । દ્વિતીયો
હસ્તપુસ્તકસંયોગાત્કાયપુસ્તકસંયોગઃ । અવ્યાખ્યવૃત્તિઃ સંયોગઃ ।
સ્વાત્યન્તાભાવસમાનાધિકરણત્વમવ્યાખ્યવૃત્તિત્વમ્ ।

સંયોગનાશકો ગુણો વિભાગઃ । સર્વદ્રવ્યવૃત્તિઃ ॥ ૧૦ ॥

દીપિકા

વિભાગં લક્ષયતિ । સંયોગેતિ । કાલાદાવતિવ્યાસિવારણાય ગુણ ઇતિ ।
રૂપાદાવતિવ્યાસિવારણાય સંયોગનાશક ઇતિ । વિભાગોડપિ દ્વિવિધઃ કર્મજો
વિભાગજશ્ચેતિ । આદ્યો હસ્તપુસ્તકવિભાગઃ । દ્વિતીયો
હસ્તપુસ્તકવિભાગાત્કાયપુસ્તકવિભાગઃ ।

પરાપરવ્યવહારાસાધારણકારણે પરત્વાપરત્વે । પૃથિવ્યાદિચતુષ્ટય
મનોવૃત્તિની । તે દ્વિવિધે દિક્કૃતે કાલકૃતે ચ । દૂરસ્થે દિક્કૃતં

પરત્વમ્ । સમીપસ્થે દિક્ષતમપરત્વમ્ । જ્યેષ્ઠે કાલકૃતં પરત્વમ્ ।
કનિષ્ઠે કાલકૃતમપરત્વમ્ ॥ ૧૧ ॥

દીપિકા

પરત્વાપરત્વચોર્લક્ષણમાહ । પરાપરેતિ । પરવ્યવહારાસાધારણકારણં
પરત્વમ્ । અપરવ્યવહારાસાધારણકારણમપરત્વમ્ ઇત્યર્થઃ । તે વિભજતે ।
તે દ્વિવિધે ઇતિ । દિક્ષતયોરુદાહરણમાહ । દૂરસ્થ ઇતિ । કાલકૃતે
ઉદાહરતિ । જ્યેષ્ઠ ઇતિ ।

આધપતનાસમવાયિકારણં ગુરુત્વમ્ । પૃથિવીજલવૃત્તિ ॥ ૧૨ ॥

દીપિકા

ગુરુત્વં લક્ષયતિ । આદ્યેતિ । દ્વિતીયાદિપતનસ્ય
વેગાસમવાયિકારણત્વદ્વેગેડતિવ્યાપ્તિવારણાય આદ્યેતિ ।

આધસ્યન્દનાસમવાયિકારણં દ્રવત્વમ્ । પૃથિવ્યમેજોવૃત્તિ । તદ્વિવિધં
સાંસિદ્ધિકં નૈમિત્તિકં ચ । સાંસિદ્ધિકં જલે । નૈમિત્તિકં
પૃથિવીતેજસોઃ । પૃથિવ્યાં ઘૃતાદાવગ્નિ સંયોગજં દ્રવત્વમ્ । તેજસિ
સુવર્ણાદૌ ॥ ૧૩ ॥

દીપિકા

દ્રવત્વં લક્ષયતિ । આદ્યેતિ । સ્યન્દનં પ્રસ્રવણમ્ । તેજઃસંયોગજં
નૈમિત્તિકમ્ । તદ્ભિન્નં સાંસિદ્ધિકમ્ । પૃથિવ્યાં નૈમિત્તિકમુદાહરતિ ।
ઘૃતાદાવિતિ । તેજસિ તદાહ । સુવર્ણાદાવિતિ ।

ચૂર્ણાદિપિણ્ડીભાવહેતુર્ગુણઃ સ્નેહઃ । જલમાત્રવૃત્તિઃ ॥ ૧૪ ॥

દીપિકા

સ્નેહં લક્ષયતિ । ચૂર્ણેતિ । કાલાદાવતિવ્યાપ્તિવારણાય ગુણપદમ્ ।
રૂપાદાવતિવ્યાપ્તિવારણાય પિણ્ડીભાવેતિ ।

શ્રોત્રગ્રાહ્યો ગુણઃ શબ્દઃ, આકાશમાત્રવૃત્તિઃ । સ દ્વિવિધઃ,
ધ્વન્યાત્મકઃ વર્ણાત્મકશ્ચ । તત્ર ધ્વન્યાત્મકઃ ભેર્યાદૌ । વર્ણાત્મકઃ
સંસ્કૃતભાષાદિરૂપઃ ॥ ૧૫ ॥

શબ્દં લક્ષયતિ । શ્રોત્રેતિ । શબ્દત્વેડતિવ્યાપ્તિવારણાય ગુણપદમ્ ।
રૂપાદાવતિવ્યાપ્તિવારણાય શ્રોત્રેતિ । શબ્દાસ્ત્રિવિધઃ સંયોગજઃ,
વિભાગજઃ, શબ્દજશ્ચેતિ । તત્ર આદ્યો ભેરીદણ્ડસંયોગજન્યઃ ।

દ્વિતીયો વંશે પાટયમાને દળદ્વયવિભાગજન્યશ્ચટાશબ્દઃ ।
ભેર્યાદિદેશમારભ્ય શ્રોત્રદેશપર્યન્તં દ્વિતીયાદિશબ્દાઃ શબ્દજાઃ ।

સર્વવ્યવહારહેતુર્ગુણો બુદ્ધિર્જ્ઞાનમ્ । સા દ્વિવિધા સ્મૃતિરનુભવશ્ચ ॥ ૧૬ ॥

દીપિકા

બુદ્ધેર્લક્ષણમાહ । સર્વવ્યવહારેતિ । કાલાદાવતિવ્યાપિવારણાય ગુણ ઇતિ ।
રૂપાદાવતિવ્યાપિવારણાય સર્વવ્યવહાર ઇતિ । જાનામીત્યનુવ્યવસાયગમ્યં
જ્ઞાનમેવ લક્ષણમિતિ ભાવઃ । બુદ્ધિં વિભજતે । સેતિ ।

સંસ્કારમાત્રજન્યં જ્ઞાનં સ્મૃતિઃ ॥ ૧૭ ॥

દીપિકા

સ્મૃતેર્લક્ષણમાઃ । સંસ્કારેતિ । ભાવનાખ્યઃ સંસ્કારઃ ।
સંસ્કારધ્વંસેડતિવ્યાપિવારણાય જ્ઞાનમિતિ ।
ઘટાદિપ્રત્યક્ષેડતિવ્યાપિવારણાય સંસ્કારજન્યમિતિ । પ્રત્યભિજ્ઞાયામ્
અતિવ્યાપિવારણાય માત્રપદમ્ ।

તદ્ભિન્નં જ્ઞાનમનુભવઃ । સ દ્વિવિધઃ, યથાર્થોડયથાર્થશ્ચ ॥ ૧૮ ॥

દીપિકા

અનુભવં લક્ષયતિ । તદ્ભિન્નમિતિ । સ્મૃતિભિન્નં જ્ઞાનમનુભવ
ઇત્યર્થઃ । અનુભવં વિભજતે । સ દ્વિવિધ ઇતિ ।

તદ્ભૂતિ તત્પ્રકારકોડનુભવો યથાર્થઃ । યથા રજતે ઇદં રજતમિતિ
જ્ઞાનમ્ । સૈવ પ્રમેત્યુચ્યતે ॥ ૧૯ ॥

દીપિકા

યથાર્થાનુભવસ્ય લક્ષણમાહ । તદ્ભૂતીતિ । નનુ ઘટે ઘટત્વમ્ ઇતિ
પ્રમાયામવ્યાપિઃ, ઘટત્વે ઘટાભાવાદિતિ ચેત્ ન, યત્ર
યત્સંબન્ધોડસ્તિ તત્ર તત્સંબન્ધાનુભવઃ ઇત્યર્થાદ્ઘટત્વે
ઘટસંબન્ધોડસ્તીતિ નાવ્યાપિઃ । સૈવેતિ । યથાર્થાનુભવ એવ શાસ્ત્રે
પ્રમેત્યુચ્યત ઇત્યર્થઃ ।

તદભાવવતિ તત્પ્રકારકોડનુભવોડયથાર્થઃ । યથા
શુક્તાવિદંરજતમિતિ જ્ઞાનમ્ । સૈવ અપ્રમા ઇત્યુચ્યતે ॥ ૨૦ ॥

દીપિકા

અયથાર્થાનુભવં લક્ષયતિ । તદભાવવતીતિ । નન્વિદં સંયોગીતિ

प्रमायामतिव्याप्तिरिति चेत् न । यदवच्छेदेन
यत्संभन्धाभावस्तदवच्छेदेन तत्संभन्धज्ञानस्य विविक्षितत्वात् ।
संयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात्संयोगावच्छेदेन
संयोगसंभन्धस्य सत्त्वान्नातिव्याप्तिः ।
यथार्थानुभवः यतुर्विधः प्रत्यक्षानुमित्युपमिति शब्दाभेदात् ॥ २१ ॥

दीपिका

यथार्थानुभवं विभजते । यथार्थेति ।
तत् करणमपि यतुर्विधं प्रत्यक्षानुमानोपशब्द भेदात् ॥ २२ ॥

दीपिका

प्रसङ्गात्प्रमाकरणं विभजते । तत्करणमपीति । प्रमाकरणमित्यर्थः ।
प्रमाकरणं प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणम् ।
असाधारणं कारणं कारणम् ॥ २३ ॥

दीपिका

करणलक्षणमाह । असाधारणेति । द्विकलादावतिव्याप्तिवारणाय असाधारणेति ।
कार्यनियतपूर्ववृत्ति कारणम् ॥ २४ ॥

दीपिका

कारणलक्षणमाह । कार्येति । पूर्ववृत्ति कारणमित्युक्ते
रासभादावतिव्याप्तिः स्यादतो नियतेति । तावन्मात्रे कृते
कार्येऽतिव्याप्तिरतः पूर्ववृत्तिरिति । ननु तन्तुगुणमपि पटं प्रति कारणं
स्यादति चेत् न, अनन्यथासिद्धत्वे सतीति विशेषणात् ।
अनन्यथासिद्धत्वमन्यथासिद्धिरुचितत्वम् । अन्यथासिद्धिः त्रिविधा -
येन सद्धैव यस्य यं प्रति पूर्ववृत्तिरवगम्यते तं प्रति तेन
तदन्यथासिद्धम् । यथा तन्तुनां तन्तुगुणं तन्तुत्वं य पटं प्रति । तं
प्रति तदन्यथासिद्धम् । यथा शब्दं प्रति पूर्ववृत्तित्वे ज्ञातं भवे
पटं प्रत्याकाशस्य । अन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्तिनं भवे कार्यसंभवे
तत्सद्वत्त्वमन्यथासिद्धम् । यथा पाकस्थले गन्धं प्रति
गुणप्रागभावात् । भेदोऽन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वं
कारणत्वम् ।

कार्यं प्रागभावाप्रतियोगि ॥ २५ ॥

દીપિકા

કાર્યલક્ષણમાહ । કાર્યમિતિ ।

કારણં ત્રિવિધમ્ - સમવાય્યસમવાયિનિમિત્તભેદાત્ ॥ ૨૬ ॥

યત્ સમવેતં કાર્યં ઉત્પદ્યતે તત્ સમવાયિકારણમ્ ।

યથા તંતવઃ પટસ્ય, પટશ્ચ સ્વગતરૂપાદેઃ ॥ ૨૭ ॥

દીપિકા

કારણં વિભજતે । કારણમિતિ । સમવાયિકારણસ્ય લક્ષણમાહ —

યત્સમવેતમિતિ । યસ્મિન્ સમવેતમિત્યર્થઃ । અસમવાયિકારણં લક્ષયતિ

— કાર્યણેતિ । કાર્યેણેત્યેતદ્દુદાહરતિ — તન્તુસંયોગ ઇતિ ।

કાર્યેણ કારણેન વા સહ એકસ્મિન્નર્થે સમવેતત્ત્વે સતિ ચત્કારણં

તદસમવાયિકારણમ્ ।

યથા તંતુસંયોગઃ પટસ્ય, તન્તુરૂપં પટરૂપસ્ય ॥ ૨૮ ॥

દીપિકા

કાર્યેણ પટેન સહ એકસ્મિન્સ્તન્તૌ સમવેતત્વાત્તન્તુસંયોગઃ

પટસ્યાસમવાયિકારણમિત્યર્થઃ । કારણેનેત્યેતદ્દુદાહરતિ —

તન્તુરૂપમિતિ । કારણેન પટેન સહ એકસ્મિન્સ્તન્તૌ સમવેતત્વાત્ ।

તદ્દુભયભિન્નં કારણં નિમિત્તકારણમ્ ।

યથા તુરીવેમાદિકં પટસ્ય ॥ ૨૯ ॥

દીપિકા

તન્તુરૂપં પટરૂપસ્યાસમવાયિકારણમિત્યર્થઃ । નિમિત્તકારણં લક્ષયતિ

— તદ્દુભયેતિ । સમવાય્યસમવાયિભિન્નકારણં નિમિત્તકારણમિત્યર્થઃ ।

તદેતન્ત્રિવિધકારણમધ્યે યદસાધારણં કારણં તદેવ કરણમ્ ॥ ૩૦ ॥

દીપિકા

કરણલક્ષણમુપસંહરતિ — તદેતદિતિ ।

અથ ચતુર્થોઽધ્યાય ।

તત્ર પ્રત્યક્ષજ્ઞાનકરણં પ્રત્યક્ષમ્ ॥ ૩૧ ॥

દીપિકા

પ્રત્યક્ષલક્ષણમાહ — તત્રેતિ । પ્રમાણચતુષ્ટયમધ્યે
ઇત્યર્થઃ ।

ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષજન્યં જ્ઞાનં પ્રત્યક્ષમ્ । તદ્વિવિધં નિર્વિકલ્પકં
સવિકલ્પકં ચેતિ । તત્ર નિષ્પ્રકારકં જ્ઞાનં નિર્વિકલ્પકં યથેદં
કિંચિત્ । સપ્રકારકં જ્ઞાનં સવિકલ્પકં યથા ડિત્યોડયં,
બ્રાહ્મણોડયં, શ્યામોડયં, પાચકોડયમિતિ ॥ ૩૨ ॥

દીપિકા

પ્રત્યક્ષજ્ઞાનસ્ય લક્ષણમાહ —— ઇન્દ્રિયેતિ । ઇન્દ્રિયં
ચક્ષુરાદિકમ્, અર્થો ઘટાદિઃ, તથોઃ સંનિકર્ષઃ સંયોગાદિઃ,
તજ્જન્યં જ્ઞાનમિત્યર્થઃ । તદ્વિભજતે તદ્વિવિધમિતિ । નિર્વિકલ્પસ્ય
લક્ષણમાહ —— નિષ્પ્રકારકમિતિ ।
વિશેષણવિશેષ્યસંબન્ધાનવગાહિ જ્ઞાનમિત્યર્થઃ । નનુ નિર્વિકલ્પકે
કિં પ્રમાણમિતિ ચેત્ ન, ગૌરિતિ વિશિષ્ટજ્ઞાનં
વિશેષણજ્ઞાનજન્યં, વિશિષ્ટજ્ઞાનત્વાત્, દણ્ડીતિ જ્ઞાનવત્
ઇત્યનુમાનસ્ય પ્રમાણત્વાત્ । વિશેષણજ્ઞાનસ્યાપિ
સવિકલ્પકત્વેડનવસ્થાપ્રસંગાન્નિર્વિકલ્પકસિદ્ધિઃ । સવિકલ્પકં
લક્ષયતિ । સપ્રકારકમિતિ । નામજાત્યાદિવિશેષ્યવિશેષણસંબન્ધાવગાહિ
જ્ઞાનમિત્યર્થઃ । સવિકલ્પકમુદાહરતિ । યથેતિ ।

પ્રત્યક્ષજ્ઞાનહેતુરિન્દ્રિયાર્થસંનિકર્ષઃ ષડ્વિધઃ । સન્યોગઃ,
સંયુક્તસમવાયઃ, સંયુક્તસમવેતસમવાયઃ, સમવાયઃ,
સમવેતસમવાયઃ, વિશેષણવિશેષ્યભાવશ્ચેતિ ॥ ૩૩ ॥

દીપિકા

ઇન્દ્રિયાર્થસંનિકર્ષં વિભજતે । પ્રત્યક્ષેતિ ।

ચક્ષુષા ઘટપ્રત્યક્ષજનને સંયોગઃ સન્નિકર્ષઃ ॥ ૩૪ ॥

દીપિકા

સંયોગસંનિકર્ષમુદાહરતિ । ચક્ષુષેતિ । દ્રવ્યપ્રત્યક્ષે સર્વત્ર
સંયોગઃ સંનિકર્ષઃ । આત્મા મનસા સંયુજ્યતે, મન ઇન્દ્રિયેણ,
ઇન્દ્રિયમર્થેન, તતઃ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમુત્પદ્યતે ઇત્યર્થઃ ।

ઘટરૂપપ્રત્યક્ષજનને સંયુક્ત સમવાયઃ સંનિકર્ષઃ ।

ચક્ષુઃ સંયુક્તે ઘટે રૂપસ્ય સમવાયાત્ ॥ ૩૫ ॥

દીપિકા

સંયુક્તસમવાયમુદાહરતિ । ઘટરૂપેતિ । તત્ર યુક્તિમાહ । ચક્ષુઃસંયુક્ત
ઇતિ ।

રૂપત્વસામાન્યપ્રત્યક્ષે સંયુક્તસમવેતસમવાયઃ સન્નિકર્ષઃ ।
ચક્ષુઃ સંયુક્તે ઘટે રૂપં સમવેતં, તત્ર રૂપત્વસ્ય સમવાયાત્ ॥ ૩૬ ॥

દીપિકા

સંયુક્તસમવેતસમવાયમુદાહરતિ । રૂપત્વેતિ ।

શ્રોત્રેણ શબ્દસાક્ષાત્કારે સમવાયઃ સન્નિકર્ષઃ કર્ણવિવરવર્ત્યાકાશસ્ય
શ્રોત્રત્વાત્ શબ્દસ્યાકાશગુણત્વાત્ ગુણગુણિનોશ્ચ સમવાયાત્ ॥ ૩૭ ॥

દીપિકા

સમવાયમુદાહરતિ । શ્રોત્રેણેતિ । તદુપપાદયતિ । કર્ણેતિ । નનુ
દૂરસ્થશબ્દસ્ય કથં શ્રોત્રસમ્બન્ધ ઇતિ ચેત્ ન,
વીચીતરઙ્ગન્યાયેન વા શબ્દાન્તરોત્પત્તિક્ષમેણ શ્રોત્રદેશે જાતસ્ય
શ્રોત્રેણ સંબન્ધાત્પ્રત્યક્ષસંભવઃ ।

શબ્દત્વસાક્ષાત્કારે સમવેતસમવાયઃ સન્નિકર્ષઃ શ્રોત્રસમવેતે શબ્દે
શબ્દત્વસ્ય સમવાયાત્ ॥ ૩૮ ॥

દીપિકા

સમવેતસમવાયમુદાહરતિ । શબ્દત્વેતિ ।

અભાવપ્રત્યક્ષે વિશેષણવિશેષ્યભાવઃ સન્નિકર્ષઃ,
ઘટાભાવવદ્ભૂતલમિત્યત્ર ચક્ષુઃ સંયુક્તે ભૂતલે ઘટાભાવસ્ય
વિશેષણત્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

દીપિકા

વિશેષણવિશેષ્યાભાવમુદાહરતિ । અભાવેતિ । તદુપપાદયતિ ।
ઘટાભાવવદિતિ । ભૂતલે ઘટો નાસ્તીત્યત્ર અભાવસ્ય વિશેષ્યત્વં
દ્રષ્ટવ્યમ્ । એતેન અનુપલબ્ધેઃ પ્રમાણાન્તરત્વં નિરસ્તમ્ । યદ્યત્ર
ઘટોઽભવિષ્યત્તર્હિ ભૂતલમિવાદ્રક્ષ્યત, દર્શનાભાવાત્રાસ્તીતિ
તર્કિતપ્રતિયોગિસત્વવિરોધ્યનુપલબ્ધિસહકૃતેન્દ્રિયેણૈવ
અભાવજ્ઞાનોત્પત્તૌ અનુપલબ્ધેઃ પ્રમાણાન્તરત્વાસંભવાત્ ।

અધિકરણજ્ઞાનાર્થમપેક્ષણીયેન્દ્રિયસ્યૈવ કરણત્વોપપત્તાવનુપલબ્ધેઃ
કરણત્વયોગાત્ । વિશેષણવિશેષ્યભાવો વિશેષણવિશેષ્યસ્વરૂપમેવ,
નાતિરિક્તઃ સંબન્ધઃ । પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમુપસંહરસ્તસ્ય કરણમાહ ।
એવમિતિ ।

એવં સન્નિકર્ષષટ્કજન્યં જ્ઞાનં પ્રત્યક્ષં, તત્કરણમિન્દ્રિયમ્,
તસ્માદિન્દ્રિયં પ્રત્યક્ષપ્રમાણમિતિ સિદ્ધમ્ ॥ ૪૦ ॥

દીપિકા

અસાધારણકારણત્વાદિન્દ્રિયં પ્રત્યક્ષજ્ઞાનકરણમિત્યર્થઃ ।
પ્રત્યક્ષપ્રમાણમુપસંહરતિ ।

અથ પંચમોઽધ્યાય ।

અનુમિતિકરણમનુમાનમ્ ॥ ૧ ॥

દીપિકા

અનુમાનં લક્ષયતિ — અનુમિતિકરણમિતિ ।

પરામર્શજન્યં જ્ઞાનમનુમિતિઃ ॥ ૨ ॥

દીપિકા

અનુમિતિં લક્ષયતિ — પરામર્શેતિ । નનુ
સંશયોત્તરપ્રત્યક્ષેડતિવ્યાપ્તિઃ સ્થાણુપુરુષસંશયાનન્તરં
પુરુષત્વવ્યાપ્યકરાદિમાનયમ્ ઇતિ પરામર્શે સતિ પુરુષ એવ ઇતિ
પ્રત્યક્ષજનનાત્ । ન ચ તત્રાનુમિતિરેવેતિ વાચ્યમ્ । પુરુષં સાક્ષાત્કરોમિ
ઇત્યનુવ્યવસાયવિરોધાદિતિ ચેત્ ન,
પક્ષતાસહકૃતપરામર્શજન્યત્વસ્ય વિવિક્ષિત્વાત્ ।
સિષાધયિષાવિરહવિશિષ્ટસિદ્ધ્યભાવઃ પક્ષતા ।
સાધ્યસિદ્ધિરનુમિતિપ્રતિબન્ધિકા । સિદ્ધિસત્ત્વેડપિ અનુમિયુયામ્
ઇતીચ્છાયામનુમિતિદર્શનાત્ । સિષાધયિષોત્તેજિકા ।
તત્શ્ચોત્તેજકાભાવવિશિષ્ટમણ્યભાવસ્ય
દાહકારણત્વવત્સિષાધયિષાવિરહવિશિષ્ટસિદ્ધ્યભાવસ્યાપ્યનુમિતિકારણત્વમ્ ।
વ્યાપ્તિવિશિષ્ટપક્ષધર્મતાજ્ઞાનં પરામર્શઃ । યથા
વહ્નિવ્યાધ્યધૂમવાનયં પર્વત ઇતિ જ્ઞાનં પરામર્શઃ । તજ્જન્યં પર્વતો

વહ્નિમાનિતિ જ્ઞાનમનુમિતિઃ ॥ ૩ ॥

દીપિકા

પરામર્શ લક્ષયતિ — વ્યાપ્તીતિ । વ્યાપ્તિવિષયકં
યત્પક્ષધર્મતાજ્ઞાનં સ પરામર્શ ઇત્યર્થઃ । પરામર્શમભિનીય
દર્શયતિ — યથેતિ । અનુમિતિમભિનીય દર્શયતિ —
તજ્જન્યમિતિ । પરામર્શજન્યમિત્યર્થઃ । વ્યાપ્તિલક્ષણમાહ —
યત્રેતિ ।

યત્ર યત્ર ધૂમસ્તત્ર તત્રાગ્નિરિતિ સાહચર્યનિયમો વ્યાપ્તિઃ ॥ ૪ ॥

દીપિકા

યત્ર ધૂમસ્તત્રાગ્નિઃ ઇતિ વ્યાપ્તિરભિનયઃ । સાહચર્યનિયમઃ ઇતિ લક્ષણમ્ ।
સાહચર્ય સામાનાધિકરણ્યં, તસ્ય નિયમઃ ।
હેતુસમાનાધિકરણાત્યન્તાભાવાપ્રતિયોગિસાધ્યસામાનાધિકરણ્યં
વ્યાપ્તિરિત્યર્થઃ ।

વ્યાપ્ત્યસ્ય પર્વતાદિવૃત્તિત્વં પક્ષધર્મતા ॥ ૫ ॥

દીપિકા

પક્ષધર્મતારૂપમાહ — વ્યાપ્ત્યસ્યેતિ ।

અનુમાનં દ્વિવિધં - સ્વાર્થં પરાર્થં ચ ॥ ૬ ॥

તત્ર સ્વાર્થં સ્વાનુમિતિહેતુઃ, તથાહિ, સ્વયમેવ ભૂયોદર્શનેન
યત્ર યત્ર ધૂમસ્તત્ર તત્રાગ્નિરિતિ મહાનસાદૌ વ્યાપ્તિં ગૃહીત્વા
પર્વતસમીપં ગતઃ, તદ્ગતે ચાગ્નૌ સન્દિહાનઃ પર્વતે ધૂમં પશ્યન્
વ્યાપ્તિં સ્મરતિ યત્ર યત્ર ધૂમસ્તત્ર તત્રાગ્નિઃ ઇતિ । તદન્તરં
વહ્નિવ્યાપ્ત્યધૂમવાનયં પર્વત ઇતિ જ્ઞાનમુત્પદ્યતે, અયમેવ
લિડ્ગપરામર્શ ઇત્યુચ્યતે । તસ્માત્ પર્વતો વહ્નિમાનિતિ જ્ઞાનમનુમિતિઃ
ઉત્પદ્યતે । તદેતત્ સ્વાર્થાનુમાનમ્ ॥ ૭ ॥

દીપિકા

અનુમાનં વિભજતે — અનુમાનમિતિ । સ્વાર્થાનુમાનં દર્શયતિ
સ્વયમેવેતિ । નનુ પાર્થિવત્વલોહલેખ્યત્વાદૌ શતશઃ
સહચારદર્શનેઽપિ વજ્રમણૌ વ્યભિચારોપલબ્ધેર્ભૂયોદર્શનેન કથં
વ્યાપ્તિગ્રહ ઇતિ ચેત્ ન । વ્યભિચારજ્ઞાનવિરહસહકૃતસહચારજ્ઞાનસ્ય

વ્યાપ્તિગ્રાહકત્વાત્ । વ્યભિચારજ્ઞાનં નિશ્ચયઃ શઙ્કા ચ । તદ્વિરહઃ
કવચિત્તર્કાત્, કવચિત્સ્વતઃ સિદ્ધ એવ । ધૂમાઞ્ચોર્વ્યાપ્તિગ્રાહે
કાર્યકારણભાવભડ્ગપ્રસડ્ગલક્ષણસ્તર્કો વ્યભિચારશઙ્કાનિવર્તકઃ ।
નનુ સકલવલ્લિધૂમયોરસન્નિકર્ષાત્કથં વ્યાપ્તિગ્રહ ઇતિ ચેત્ ન ।
વલ્લિત્વધૂમત્વરૂપસામાન્યપ્રત્યાસત્યાસકલવલ્લિધૂમજ્ઞાનસંભવાત્ ।
તસ્માદિતિ । લિડ્ગપરામર્શાદિત્યર્થઃ ।

યત્તુ સ્વયં ધૂમાદગ્નિમનુમાય પરંપ્રતિબોધયિતું પગ્ચાવયવ વાજ્યં
પ્રયુજ્યતે તત્ પરાર્થાનુમાનમ્ । યથા પર્વતો વલ્લિમાન્, ધૂમત્વાત્ ,
યો યો ધૂમવાન્ સ વલ્લિમાન્ યથા મહાનસઃ, તથા ચાચં,
તસ્માત્તથેતિ । અનેન પ્રતિપાદિતાત્ લિડ્ગાત્ પરોડપ્યગ્નિં પ્રતિપદ્યતે ।

દીપિકા

પરાર્થાનુમાનમાહ ———- યત્ત્વિતિ । યચ્છબ્દસ્ય ‘
તત્પરાર્થાનુમાનમ્’ ઇતિ તચ્છબ્દેના-વચઃ ।
પગ્ચાવયવવાજ્યમુદાહરતિ —- યથેતિ ।

પ્રતિજ્ઞા - હેતુ - ઉદાહરણ - ઉપનય - નિગમનાનિ
પગ્ચાવયવાઃ । પર્વતો વલ્લિમાનિતિ પ્રતિજ્ઞા । ધૂમવત્વાત્ ઇતિ હેતુઃ । યો યો
ધૂમવાન્ સ વલ્લિમાન્ યથા મહાનસ ઇત્યુદાહરણમ્ । તથા ચ અયમિતિ
ઉપનયઃ । તસ્માત્તથેતિ નિગમનમ્ ॥ ૯ ॥

દીપિકા

અવયવસ્વરૂપમાહ ———- પ્રતિજ્ઞેતિ ॥ ઉદાહૃત્વાજ્યે
પ્રતિજ્ઞાદિવિભાગમાહ ———- પર્વતો વલ્લિમાનિતિ ॥ સાધ્યવત્તયા
પક્ષવચનં પ્રતિજ્ઞા । પગ્ચમ્યન્તં લિડ્ગપ્રતિપાદકં હેતુઃ ।
વ્યાપ્તિપ્રતિપાદકં ઉદાહરણમ્ । વ્યાપ્તિવિશિષ્ટલિડ્ગપ્રતિપાદકં
વચનમુપનયઃ । હેતુસાધ્યવત્તયા પક્ષપ્રતિપાદકં વચનં નિગમનમ્ ।
અબાધિતત્વાદિકં નિગમનપ્રયોજનમ્ ।

સ્વાર્થાનુમિતિપરાર્થાનુમિત્યોઃ લિડ્ગપરામર્શ એવ કરણમ્ । તસ્માત્
લિડ્ગપરામર્શોડનુમાનમ્ ॥ ૧૦ ॥

દીપિકા

અનુમિતિકરણમાહ — સ્વાર્થેતિ । નનુ
વ્યાપ્તિસ્મૃતિપક્ષધર્મતાજ્ઞાનાભ્યામેવ અનુમિતિસંભવે

વિશિષ્ટપરામર્શઃ કિમર્થમ્ડગીકર્તવ્ય ઇતિ ચેત્ ન, ‘
 વહ્નિવ્યાધ્યવાનયમ્” ઇતિ શાબ્દપરામર્શસ્થલે
 પરામર્શસ્થાવશ્યકતયા લાઘવેન સર્વત્ર પરામર્શસ્યૈવ કારણત્વાત્ ।
 લિડ્ગં ન કરણમ્, અતીતાદૌ વ્યભિચારાત્ । “વ્યાપારવત્વકારણં
 કરણમ્” ઇતિ મતે પરામર્શદ્વારા વ્યાપ્તિજ્ઞાનં કરણમ્ । તજ્જન્યત્વે
 સતિ તજ્જન્યજનકો વ્યાપારઃ । અનુમાનમુપસંહરતિ - તસ્માદિતિ ।
 લિડ્ગં ત્રિવિધમ્ । અન્વયવ્યતિરેકિ, કેવલાન્વયિ, કેવલવ્યતિરેકિ
 ચેતિ । અન્વયેન વ્યતિરેકેણ ચ વ્યાપ્તિમદન્વયવ્યતિરેકિ । યથા વહ્નૌ
 સાધ્યે ધૂમવત્ત્વમ્ । યત્ર ધૂમસ્તત્રાગ્નિયર્થા મહાનસ ઇત્યન્વયવ્યાપ્તિઃ ।
 યત્ર વહ્નિર્નાસ્તિ તત્ર ધૂમોડપિ નાસ્તિ યથા મહાહૃદ ઇતિ
 વ્યાપ્તિરેકવ્યાપ્તિઃ ॥ ૧૧ ॥

દીપિકા

લિડ્ગં વિભજતે — લિડ્ગમિતિ ॥ અન્વયવ્યતિરેકિણં લક્ષયતિ —
 અન્વયેનેતિ ॥ હેતુસાધ્યોર્વ્યાપ્તિરન્વયવ્યાપ્તિઃ,
 તદભાવયોર્વ્યાપ્તિર્યતિરેકવ્યાપ્તિઃ ।

અન્વયમાત્રવ્યાપ્તિકં કેવલાન્વયિ । યથા ઘટઃ અભિધેયઃ પ્રમેયત્વાત્
 પટવત્ । અત્ર પ્રમેયત્વાભિધેયત્વયોઃ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિર્નાસ્તિ, સર્વસ્થાપિ
 પ્રમેયત્વાત્ અભિધેયત્વાચ્ચ ॥ ૧૨ ॥

દીપિકા

કેવલાન્વયિનો લક્ષણમાહ ——— અન્વયેતિ ॥ કેવલાન્વયિસાધ્યકં
 લિડ્ગં કેવલાન્વયિ । (વૃત્તિમત્) અત્યન્તાભાવાપ્રતિયોગિત્વં
 કેવલાન્વયિત્વમ્ । ઇશ્વરપ્રમાવિષયત્વં સર્વપદાભિધેયત્વં ચ
 સર્વત્રાસ્તીતિ વ્યતિરેકાભાવઃ ।

વ્યતિરેકમાત્રવ્યાપ્તિકં કેવલવ્યતિરેકિ, યથા પૃથિવીતરેભ્યો
 ભિધેતે ગન્ધવત્ત્વાત્ । યદિતરેભ્યો ન ભિધેતે ન તદ્ગન્ધવત્ યથા
 જલમ્ । ન ચેયં તથા । તસ્માત્ર તથેતિ । અત્ર યદ્ગન્ધવત્ તદિતરભિન્નમ્
 ઇત્યન્વયદૃષ્ટાન્તો નાસ્તિ, પૃથિવીમાત્રસ્ય પક્ષત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

દીપિકા

કેવલવ્યતિરેકિણો લક્ષણમાહ — વ્યતિરેકેતિ ।
 તદુદાહરતિ-યથેતિ । નન્વિતરભેદઃ પ્રસિદ્ધો વા ન વા । આદ્યે યત્ર

प्रसिद्धस्तत्र हेतुसत्त्वे अन्वयित्वम्, असत्त्वे असाधारण्यम् । द्वितीये
साध्यज्ञानाभावात्तथं तद्विशिष्टानुमितिः । विशेषज्ञानाभावे
विशिष्टज्ञानानुदयात्प्रतियोगिज्ञानाभावाद्द्वयतिरेकव्याप्तिज्ञानमपि न
स्यादिति चेत् न । जलादित्रयोदशान्योन्याभावानां त्रयोदशसु प्रत्येकं
प्रसिद्धानां मेलनं पृथिव्यां साध्यते । तत्र

त्रयोधत्वावच्छिन्नभेदात्मक -

साध्यस्यैकाधिकरणवृत्तित्वाभावात्त्रान्वयित्वासाधारण्ये ।

प्रत्येकाधिकरणप्रसिद्धया साध्यविशिष्टानुमितिः व्यतिरेकव्याप्तिनिर्गुणा
येति ।

सन्दिग्धसाध्यवान् पक्षः । यता धूमवत्त्वे हेतौ पर्वतः ॥ १४ ॥

दीपिका

पक्षलक्षणमाह — सन्दिग्धेति ॥ ननु

श्रवणान्तरभावमिमनस्थले अव्याप्तिः । तत्र वेदवाक्यैरात्मनो

निश्चित्वेन सन्देहाभावात् । किञ्च प्रत्यक्षेऽपि वक्ष्ये

यत्रेच्छयानुमितिस्तत्राव्याप्तिरिति चेत् न, उक्तपक्षताश्रयत्वस्य

पक्षलक्षणात्वात् ।

निश्चितसाध्यवान् सपक्षः, यथा तत्रैव महानसम् ॥ १५ ॥

दीपिका

सपक्षलक्षणमाह — निश्चितेति ॥

निश्चितसाध्याऽभाववान् विपक्षः । यथा तत्रैव मडाद्भृष्टः ॥ १६ ॥

दीपिका

विपक्षलक्षणमाह — निश्चितेति ॥

सव्यभियारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पञ्च हेत्वाभासाः ॥ १७ ॥

दीपिका

अवं सद्देतून्निर्गुण्य असद्देतून्निर्गुण्यितुं विभजते —

सव्यभियारेति ॥ अनुमितिप्रतिबन्धक्यथार्थज्ञानविषयत्वं

हेत्वाभासत्वम् ।

सव्यभियारः अनैकान्तिकः । स त्रिविधः

साधारणासाधारणानुपसंख्यारिभेदात् ॥ १८ ॥

દીપિકા

સવ્યભિચારં વિભજતે — સ ત્રિવિધ ઇતિ ॥

તત્ર સાધ્યાભાવવદ્ભૂતિઃ સાધારણઃ અનૈકાન્તિકઃ, યથા પર્વતો
વહ્નિમાન્ પ્રમેયત્વાત્ ઇતિ । પ્રમેયત્વસ્ય વહ્નયભાવવતિ હ્રદે વિદ્યમાનત્વાત્ ॥ ૧૯ ॥

દીપિકા

સાધારણં લક્ષયતિ — તત્રેતિ ॥ ઉદાહરતિ — યથેતિ ॥

સર્વસપક્ષવિપક્ષવ્યાવૃત્તઃ પક્ષમાત્રવૃત્તિઃ અસાધારણઃ । યથા
શબ્દો નિત્યઃ શબ્દત્વાત્ ઇતિ । શબ્દત્વં હિ સર્વેભ્યો
નિત્યેભ્યોઽનિત્યેભ્યશ્ચ વ્યાવૃત્તં શબ્દમાત્રવૃત્તિઃ ॥ ૨૦ ॥

દીપિકા

અસાધારણં લક્ષયતિ — સર્વેતિ ॥

અન્વયવ્યતિરેકદૃષ્ટાન્તરહિતોઽનુપસંહારી । યથા સર્વમનિત્યં
પ્રમેયત્વાદિતિ । અત્ર સર્વસ્યાપિ પક્ષત્વાત્ દૃષ્ટાન્તો નાસ્તિ ॥ ૨૧ ॥

દીપિકા

અનુપસંહારિણો લક્ષણમાહ — અન્વયેતિ ॥

સાધ્યાભાવવ્યાપ્તો હેતુર્વિરુદ્ધઃ । યથા શબ્દો નિત્યઃ કૃતકત્વાદિતિ ।
કૃતકત્વં હિ નિત્યત્વાભાવેનાઽનિત્યત્વેન વ્યાપ્તમ્ ॥ ૨૨ ॥

દીપિકા

વિરુદ્ધં લક્ષયતિ — સાધ્યેતિ ॥

યસ્ય સાધ્યાભાવસાધકં હેત્વન્તરં વિદ્યતે સ સત્પ્રતિપક્ષઃ । યથા
શબ્દો નિત્યઃ શ્રાવણત્વાત્ શબ્દત્વવત્ । શબ્દોઽનિત્યઃ કાર્યત્વાત્ ઘટવત્ ॥ ૨૩ ॥

દીપિકા

સત્પ્રતિપક્ષં લક્ષયતિ — યસ્યેતિ ॥

અસિદ્ધસ્રિવિધઃ — આશ્રયાસિદ્ધઃ, સ્વરૂપાસિદ્ધો
વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધશ્ચેતિ ॥ ૨૪ ॥

દીપિકા

અસિદ્ધં વિભજતે — અસિદ્ધ ઇતિ ॥

આશ્રયાસિદ્ધો યથા ગગનારવિન્દં સુરભિ અરવિન્દત્વાત્ સરોજારવિન્દત્ । અત્ર

ગગનારવિન્દમાશ્રયઃ સ ચ નાસ્ત્યેવ ॥ ૨૫ ॥

દીપિકા

આશ્રયાસિદ્ધમુદાહરતિ — ગગનેતિ ॥

સ્વરૂપાસિદ્ધો યથા શબ્દો ગુણશ્ચાક્ષુષત્વાત્ । અત્ર ચાક્ષુષત્વં શબ્દં
નાસ્તિ શબ્દસ્ય શ્રાવણત્વાત્ ॥ ૨૬ ॥

દીપિકા

સ્વરૂપાસિદ્ધમુદાહરતિ — યથેતિ ॥

સોપાધિકો હેતુઃ વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધઃ । સાધ્યવ્યાપકત્વે સતિ સાધનાવ્યાપકત્વં
ઉપાધિઃ । સાધ્યસમાનાધિકરણાત્યન્તાભાવાપ્રતિયોગિત્વં સાધ્યવ્યાપકત્વમ્ ।
સાધનવન્નિષ્ઠાત્યન્તાભાવપ્રતિયોગિત્વં સાધનાવ્યાપકત્વમ્ । પર્વતો
ધૂમવાન્વહ્નિમત્વાદિત્યત્ર આર્દ્રેન્ધનસંયોગ ઉપાધિઃ । તથાહિ । યત્ર
ધૂમસ્તત્રાર્દ્રેન્ધનસંયોગ ઇતિ સાધ્યવ્યાપકતા । યત્ર
વહ્નિસ્તત્રાર્દ્રેન્ધનસંયોગો નાસ્તિ અયોગોલકે આર્દ્રેન્ધનસંયોગાભાવાદિતિ
સાધનાવ્યાપકતા । એવં સાધ્યવ્યાપકત્વે સતિ
સાધનાવ્યાપકતાદાર્દ્રેન્ધનસંયોગ ઉપાધિઃ । સોપાધિકત્વાત્ વહ્નિમત્વં
વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધમ્ ॥ ૨૭ ॥

દીપિકા

વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધસ્ય લક્ષણમાહ — સોપાધિક ઇતિ ॥ ઉપાધેર્લક્ષણમાહ
— સાધ્યેતિ ॥ ઉપાદિશ્ચતુર્વિધઃ કેવલસાધ્યવ્યાપકઃ,
પક્ષધર્માવચ્છિન્નસાધ્યવ્યાપકઃ,
સાધનાવચ્છિન્નસાધ્યવ્યાપકઃ,
ઉદાસીનધર્માવચ્છિન્નસાધ્યવ્યાપકશ્ચેતિ । આદ્યઃ આર્દ્રેન્ધનસંયોગઃ ।
દ્વિતીયો યથા વાયુઃ પ્રત્યક્ષઃ પ્રત્યક્ષસ્પર્શશ્રિયત્વાત્ ઇત્યત્ર
બહિર્દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્નપ્રત્યક્ષત્વવ્યાપકમુદ્ભૂતરૂપવત્ત્વમ્ । તૃતીયો
યથા — પ્રાગભાવો વિનાશી જન્યત્વાદિત્યત્ર
જન્યત્વાવચ્છિન્નાનિત્યત્વવ્યાપકં ભાવત્વમ્ । ચતુર્થો યથા —
પ્રાગભાવો વિનાશી પ્રમેયત્વાત્ ઇત્યત્ર જન્યત્વાવચ્છિન્નાનિત્યત્વવ્યાપકં
ભાવત્વમ્ ।

યસ્ય સાધ્યાભાવઃ પ્રમાણાન્તરેણ નિશ્ચિતઃ સ બાધિતઃ । યથા
વહ્નિરનુષ્ણો દ્રવ્યત્વાત્ જલવત્ । અત્રાનુષ્ણત્વં સાધ્યં તદભાવ ઉષ્ણત્વં

સ્પર્શનપ્રત્યક્ષેણ ગુહ્યાત ઇતિ બાધિતત્વમ્ ॥ ૨૮ ॥

દીપિકા

બાધિતસ્ય લક્ષણમાહ — ચસ્યેતિ ॥ અત્ર બાધસ્ય
ગ્રાહ્યાભાવનિશ્ચયત્વેન, સત્પ્રતિપક્ષસ્ય વિરોધિજ્ઞાનસામગ્રીત્વેન
સાક્ષાદનુમિતિપ્રતિબન્ધકત્વમ્ । ઇતરેષાં તુ પરામર્શપ્રતિબન્ધકત્વમ્ ।
તત્રાપિ સાધારણસ્યાવ્યભિચારાભાવરૂપતયા, વિરુદ્ધસ્ય
સમાનાધિકરણ્યાભાવતયા વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધસ્ય વિશિષ્ટવ્યાપ્યભાવતયા,
અસાધારણનુપસંહારિણોઃ વ્યાપ્તિસંશયાધાયકત્વેન
વ્યાપ્તિજ્ઞાનપ્રતિબન્ધકત્વમ્, આશ્રયાસિદ્ધિસ્વરૂપાસિદ્ધયોઃ
પક્ષધર્મતાજ્ઞાનપ્રતિબન્ધકત્વમ્ । ઉપાધિસ્તુ વ્યભિચારજ્ઞાનદ્વારા
વ્યાપ્તિજ્ઞાનપ્રતિબન્ધકઃ । સિદ્ધસાધનં તુ પક્ષતાવિઘટકતયા
આશ્રયાસિદ્ધિવાન્તર્ભવતીતિ પ્રાગ્ચઃ । નિગ્રહસ્થાનાન્તરમિતિ નવીનાઃ ॥

અથ ષષ્ઠોઽધ્યાય ।

ઉપમિતિકરણમુપમાનમ્ । સંજ્ઞાસંજ્ઞિસમ્બન્ધજ્ઞાનમુપમિતિઃ । તત્કરણં
સાદૃશ્યજ્ઞાનમ્ । અતિદેશવાક્યાર્થસ્મરણમવાન્તર વ્યાપારઃ । તથા હિ
કશ્ચિદ્ગવયશબ્દાર્થમજાનન્ કુતિશ્ચિત્ આરણ્યકપુરુષાદ્ગોસદૃશો
ગવય ઇતિ શ્રુત્વા વનં ગતો વાક્યાર્થ સ્મરન્ ગોસદૃશં પિણં
પશ્યતિ । તદન્તરમસૌ ગવયશબ્દવાચ્ય ઇત્યુપમિતિરૂત્પદ્યતે ॥ ૧ ॥

દીપિકા

ઉપમાનં લક્ષયતિ — ઉપમિતિકરણમિતિ ॥

અથ સપ્તમોઽધ્યાય ।

આમવાક્યં શબ્દઃ । આમસ્તુ, ચથાર્થવક્તા । વાક્યં પદસમૂહઃ । યથા
ગામાનયેતિ । શક્યં પદમ્ । અસ્માત્પદાત્ અયમર્થો બોદ્યવ્ય ઇતીશ્વરસંકેતઃ
શક્તિઃ ॥ ૧ ॥

દીપિકા

શબ્દ લક્ષયતિ — આમેતિ ॥ આમં લક્ષયતિ — આમસ્તિત્વતિ ॥

વાક્યલક્ષણમાહ — વાક્યમિતિ ॥ પદલક્ષણમાહ — શક્તમિતિ ॥

અર્થસ્મૃત્યનુકૂલપદપદાર્થસંબન્ધઃ શક્તિઃ । સા ચ પદાર્થાન્તરમિતિ
મીમાંસકાઃ । તન્નિરાસાર્થમાહ — અસ્માદિતિ ॥ ડિત્યાદીનામિવ
ઘટાદીનામપિ સંકેત એવ શક્તિઃ ન તુ પદાર્થાન્તરમિત્યર્થઃ । નનુ
ગવાદિપદાનાં જાતાવેવ શક્તિઃ, વિશેષણતયા જાતેઃ
પ્રથમમુપસ્થિત્વાત્ । વ્યક્તિલાભાસ્તુ આક્ષેપાદિતિ કેચિત્ । તત્ ન,
ગામાન્યેત્યાદૌ વૃદ્ધવ્યવહારેણ સર્વત્રાનયનાદેર્વ્યક્તાવેવ
સંભવેન, જાતિવિશિષ્ટવ્યક્તાવેવ શક્તિકલ્પનાત્ । શક્તિગ્રહશ્ચ
વૃદ્ધવ્યવહારેણ । વ્યુત્પિત્સુર્બાલો ‘ગામાનય’
ઇત્યુત્તમવૃદ્ધવાક્યશ્રવણાન્તરે મધ્યમવૃદ્ધસ્ય
પ્રવૃત્તિમુપલભ્ય ગવાનયનં ચ દૃષ્ટ્વા
મધ્યમવૃદ્ધપ્રવૃત્તિજનકજ્ઞાનસ્યાન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં વાક્તજન્યત્વં
નિશ્ચિત્ય ‘અશ્વમાનય ગાં બધાન’ ઇતિ વાક્યાન્તરે આવાપોદ્ધાપાભ્યાં
ગોપદસ્ય ગોત્વવિશિષ્ટે શક્તિઃ, અશ્વપદસ્ય અશ્વત્વવિશિષ્ટે
શક્તિરિતિ વ્યુત્પદ્યતે । નનુ સર્વત્ર કાર્યપરત્વાદ્રયવહારસ્ય
કાર્યપરવાક્ય એવ વ્યુત્પત્તિર્ન સિદ્ધપર ઇતિ ચેત્ ન । “કાશ્યાં
ત્રિભુવન્તિલકો ભૂપતિરાસ્તે” ઇત્યાદૌ સિદ્ધેડપિ વ્યવહારાત્, ‘
વિકસિતપન્ને મધુકરસ્તિષ્ઠતિ” ઇત્યાદૌ
પ્રસિદ્ધપદસમભિવ્યવહારાત્સિદ્ધેડપિ મધુકરાદિવ્યુત્પત્તિદર્શનાચ્ચ ।
લક્ષણાપિ શબ્દવૃત્તિઃ । શક્યસંબન્ધો લક્ષણા । ગડ્ગાયાં ઘોષ
ઇત્યત્ર ગડ્ગાપદવાચ્યપ્રવાહસંબન્ધાદેવ તીરોપસ્થિતૌ તીરેડપિ
શક્તિર્ન કલ્પ્યતે । સૌધવાદૌ લવણાશ્ચયોઃ
પરસ્પરસંબન્ધાભાવાન્નાનાશક્તિકલ્પનમ્ । લક્ષણા ત્રિવિધા —
જહલ્લક્ષણા, અજહલ્લક્ષણા, જહદજહલ્લક્ષણા ચેતિ । યત્ર
વાચ્યાર્થસ્યાન્વયાભાવઃ તત્ર જહલ્લક્ષણા । યથા મગ્ધાઃ ક્રોશન્તીતિ ।
યત્ર વાચ્યાર્થસ્યાપ્યન્વયઃ, તત્ર અજહદિતિ । યથા છત્રિણો
ગચ્ચન્તીતિ । યત્ર વાચ્યૈકદેશત્યાગેન એકદેશાન્વયઃ, તત્ર
જહદજહદિતિ । યથા તત્ત્વમસીતિ । ગૌણ્યપિ લક્ષણૈવ
લક્ષ્યમાણગુણસંબન્ધસ્વરૂપા યથા અગ્નિર્માણવક ઇતિ । વ્યગ્ચનાપિ
શક્તિલક્ષણાન્તર્ભૂતા, શબ્દશક્તિમૂલા અર્થશક્તિમૂલા ચ ।
અનુમાનાદિના અન્યથાસિદ્ધા । તાત્પર્યાનુપપત્તિર્લક્ષણાબીજમ્ ।

તત્ત્રીતીતીચ્છયોચ્ચરિતત્વં તાત્પર્યમ્ । તાત્પર્યજ્ઞાનઞ્ચ
 વાક્યાર્થજ્ઞાને હેતુઃ નાનાર્થાનુરોધાત્ । પ્રકરણાદિકં તાત્પર્યગ્રાહકમ્ ।
 દ્વારમિત્યાદૌ પિધેહીતિ શબ્દાધ્યાહારઃ । નનુ
 અર્થજ્ઞાનાર્થત્વાચ્છબ્દસ્યાર્થમવિજ્ઞાય
 શબ્દાધ્યાહારાસંભવાદર્થાધ્યાહાર એવ યુક્ત ઇતિ ચેત્ ન ।
 પદવિશેષજન્યપદાર્થોપસ્થિતિઃ શાબ્દજ્ઞાને હેતુત્વાત્ । અન્યથા ‘
 ઘટઃ કર્મત્વમાનયં કૃતિઃ’ ઇત્યત્રાપિ શાબ્દજ્ઞાનપ્રસંગાત્ ।
 પદ્મજાદિપદેષુ યોગરૂઢિઃ । અવયવશક્તિર્યોગઃ । સમુદાયશક્તી રૂઢિઃ ।
 નિયતપદ્મત્વાદિજ્ઞાનાર્થ સમુદાયશક્તિઃ । અન્યથા કુમુદેડપિ
 પ્રયોગપ્રસંગાત્ । “ઇતરાન્વિતે શક્તિઃ” ઇતિ પ્રાભાકરાઃ । અન્વયસ્ય
 વાક્યાર્થતયા ભાનસમ્ભવાદન્વયાંશેડપિ શક્તિર્ન કલ્પનીયા ઇતિ
 ગૌતમીયાઃ ।

આકાંક્ષા યોગ્યતા સંનિધિશ્ચ વાક્યાર્થજ્ઞાનહેતુઃ પદસ્ય
 પદાન્તરવ્યતિરેકપ્રયુક્તાન્વયાનનુભાવકત્વમ્ આકાંક્ષા । અર્થાભાધો
 યોગ્યતા । પદાનામવિલમ્બેનોચ્ચારણં સંનિધિઃ ॥ ૨ ॥

દીપિકા

આકાંક્ષેતિ ॥ આકાંક્ષાદિજ્ઞાનમિત્યર્થઃ । અન્યથા
 આકાંક્ષાદિભ્રમાચ્છાબ્દભ્રમો ન સ્યાત્ । આકાંક્ષાં લક્ષયતિ —
 પદસ્યેતિ ॥ યોગ્યતાલક્ષણમાહ — અર્થેતિ ॥ સંનિધિલક્ષણમાહ
 — પદાનામિતિ । અવિલમ્બેન પદાર્થોપસ્થિતિઃ સંનિધિઃ । ઉચ્ચારણં તુ
 તદ્દુપયોગિતયોક્તમ્ ।

આકાંક્ષાદિરહિતં વાક્યપ્રમાણમ્ । યથા ગૌરશ્ચઃ પુરૂષો હસ્તીતિ ન
 પ્રમાણમાકાંક્ષાવિરહાત્ । અગ્નિના સિગ્ધેદિતિ ન પ્રમાણં યોગ્યતાવિરહાત્ ।
 પ્રહરે પ્રહરેડસહોચ્ચારિતાનિ ગામાનયેત્યાદિપદાનિ ન પ્રમાણં
 સાંનિધ્યાભાવાત્ ॥ ૩ ॥

દીપિકા

ગૌરશ્ચ ઇતિ ॥ ઘટકર્મત્વમિત્યાધ્યનાકાંક્ષોદાહરણં દ્રષ્ટવ્યમ્ ।
 વાક્યં દ્વિવિધમ્ । વૈદિકં લૌકિકં ચ । વૈદિકમીશ્વરોક્તત્વાત્સર્વમેવ
 પ્રમાણમ્ । લૌકિકં ત્વામોક્તં પ્રમાણમ્ । અન્યદપ્રમાણમ્ ॥ ૪ ॥

દીપિકા

વાજ્યં વિભજતે — વાજ્યમિતિ ॥ વૈદિકસ્ય વિશેષમાહ —
 વૈદિકમીશ્વરોક્તત્વાદિતિ ॥ નનુ વેદસ્યાનાદિત્વાદ્ધમીશ્વરોક્તત્વમિતિ ચેત્
 ન । “વેદઃ પૌરુષેયઃ વાજ્યસમૂહત્વાત્ ભારતાદિવત્” ઇત્યનુમાનેન
 પૌરુષેયત્વસિદ્ધેઃ । ન ચ સ્મર્યમાણકર્તૃકત્વમુપાધિઃ,
 ગૌતમાદિભિઃ શિષ્યપરમ્પરયા વેદેડપિ સકર્તૃકત્વસ્મરણેન
 સાધનવ્યાપકત્વાત્ । “તસ્માત્તેપાનાત્રયો વેદા અજાયન્ત” ઇતિ
 શ્રુતેશ્ચ । નનુ વર્ણા નિત્યાઃ, સ એવાયં ગકાર ઇતિ પ્રત્યભિજ્ઞાબલાત્ ।
 તથા ચ કથં વેદસ્યાનિત્યત્વમિતિ ચેત્ ન, “ઉત્પન્નો ગકારો
 વિનિષ્ઠો ગકાર ’ ઇત્યાદિપ્રતીત્યા વર્ણાનામનિત્યત્વાત્, “સોડયં
 ગકાર ’ ઇતિ પ્રત્યભિજ્ઞાયાઃ “સીયં દીપજવાલા ’
 ઇતિવત્સાજાત્યાવલમ્બનત્વાત્, વર્ણાનાં
 નિત્યત્વેડધ્યાનુપૂર્વાવિશિષ્ટવાજ્યસ્યાનિત્યત્વાચ્ચ । તસ્માદીશ્વરોક્તા વેદાઃ ।
 મન્વાદિસ્મૃતીનામાચારાણાં ચ વેદમૂલકતયા પ્રમાણ્યમ્ ।
 સ્મૃતિમૂલવાજ્યાનામિદાનીમનધ્યયનાત્તન્મૂલભૂતા કાચિચ્છારવોત્સન્નેતિ
 કલ્યતે । નનુ પઠ્યમાનવેદવાજ્યોત્સાદનસ્ય કલ્પયિતુમશક્યતયા
 વિપ્રકીર્ણવાદસ્યાયુક્તત્વાન્નિત્યાનુમેયો વેદો મૂલમિતિ ચેત્ ન, તથા સતિ
 કદાપિ વર્ણાનામાનુપૂર્વીજ્ઞાનાસંભવેન બોધકત્વાસ/ન્ભવાત્ ।
 વાજ્યાર્થજ્ઞાનં શાબ્દજ્ઞાનમ્ । તત્કરણં શબ્દઃ ॥ ૫ ॥

દીપિકા

નનુ એતાનિ પદાનિ સ્મારિતાર્થસંસર્ગવન્તિ આકાંક્ષાદિમત્પદકદમ્બકત્વાત્
 મદ્વાજ્યવત્ ઇત્યનુમાનાદેવ સંસર્ગજ્ઞાસંભવાચ્છબ્દો ન
 પ્રમાણાન્તરમિતિ ચેત્ । અનુમિત્યપેક્ષયા વિલક્ષણસ્ય શાબ્દજ્ઞાનસ્ય
 “શાબ્દાત્પ્રત્યેમિ” ઇત્યનુવ્યવસાયસાક્ષિકસ્ય સર્વસંમતત્વાત્ ।
 નવર્થાપત્તિરપિ પ્રમાણાન્તરમસ્તિ “પીનો દેવદત્તો દિવા ન ભુક્તો
 ’ ઇતિ દૃષ્ટે શ્રુતે વા પીનત્વાન્યથાનુપપત્ત્યા
 રાત્રિભોજનમર્થાપત્ત્યા કલ્યત ઇતિ ચેત્ । “દેવદત્તો રાત્રૌ
 ભુક્તો દિવાડભુગ્જાનત્વે સતિ પીનત્વાત્” ઇત્યનુમાનેનૈવ
 રાત્રિભોજનસ્ય સિદ્ધત્વાત્ । શતે પગ્યાશદિતિ સમ્ભવોડધ્યનુમાનમેવ ।
 “ઇહ વટે યક્ષસ્તિષ્ઠતિ” ઇત્યૈતિહ્યમપિ
 અજ્ઞાતમ્ભવક્તૃકશબ્દ એવ । ચેષ્ટાપિ શબ્દાનુમાનદ્વારા વ્યવહારહેતુરિતિ
 ન પ્રમાણાન્તરમ્ । તસ્માત્પ્રત્યક્ષાનુમાનોપમાનશબ્દાશ્ચત્વાર્યેવ પ્રમાણાનિ ॥

અથ અષ્ટમોઽધ્યાય । NaiyAyikA theory on epistemology

જ્ઞાનાનાં તદ્વતિ તત્પ્રકારકત્વં સ્વતોગ્રાહ્યં પરતો વેતિ વિચાર્યતે ।

તત્ર વિપ્રતિપત્તિઃ — જ્ઞાનપ્રામાણ્યં

તદપ્રામાણ્યાગ્રાહકયાવજ્જ્ઞાનગ્રાહકસામગ્રીગ્રાહ્યં ન વા ઇતિ । અત્ર

વિધિકોટિઃ સ્વતસ્ત્વમ્ । નિષેધકોટિઃ પરતસ્ત્વમ્ । અનુમાનાદિગ્રાહ્યત્વેન

સિદ્ધસાધનવારણાય યાવદિતિ ।” ઇદં જ્ઞાનમપ્રમા “ઇતિ જ્ઞાનેન

પ્રામાણ્યાગ્રાહાદ્ધાધવારણાય — અપ્રામાણ્યાગ્રાહકેતિ ॥

ઇદં જ્ઞાનમપ્રમા ઇત્યનુવ્યવસાયનિષ્ઠપ્રામાણ્યગ્રાહકસ્યાપિ

અપ્રામાણ્યાગ્રાહકત્વાભાવાત્સ્વતસ્ત્વં ન સ્થાદતસ્તદિતિ ।

તસ્મિન્ગ્રાહ્યપ્રામાણ્યાશ્રયેઽપ્રામાણ્યાગ્રાહિકેત્યર્થઃ । ઉદાહૃતસ્થલે

વ્યવસાયપ્રામાણ્યગ્રાહકસ્યાપ્યનુવ્યવસાયે તદ્ગ્રાહકત્વાત્સ્વતસ્ત્વસિદ્ધિઃ ।

નનુ સ્વત એવ પ્રામાણ્યં ગૃહ્યતે, “ઘટમહં જાનામિ”

ઇત્યનુવ્યવસાયેન ઘટઘટત્વયોરિવ તત્સંબન્ધસ્યાપિ વિષયીકરણાત્

વ્યવસાયરૂપ પ્રત્યાસત્તેસ્તુલ્યત્વાત્ । પુરોવર્તિનિ પ્રકારસંબન્ધસ્યૈવ

પ્રમાત્વપદાર્થત્વાદિતિ ચેત્ ન । સ્વતઃપ્રામાણ્યગ્રહે “જલજ્ઞાનં પ્રમા

ન વા” ઇત્યનભ્યાસદશાયાં પ્રમાત્વસંશયો ન સ્યાત્ । અનુવ્યવસાયેન

પ્રામાણ્યસ્ય નિશ્ચિતત્વાત્ । તસ્માત્સ્વતોગ્રાહ્યત્વાભાવાત્પરતો ગ્રાહ્યત્વમેવ ।

તથાહિ । પ્રથમં જલજ્ઞાનાન્તરં પ્રવૃત્તૌ સત્યાં જલલાભે સતિ

પૂર્વોત્પન્નં જલજ્ઞાનં પ્રમા સફલપ્રવૃત્તિજનકત્વાત્ યત્રૈવં

તત્રૈવં યથા અપ્રમા ઇતિ વ્યતિરેકિણા પ્રમાત્વં નિશ્ચીયતે ।

દ્વિતીયાદિજ્ઞાનેષુ પૂર્વજ્ઞાનદૃષ્ટાન્તેન

તત્સજાતીયત્વવિડ્ગેનાન્વયવ્યતિરેકિણાપિ ગૃહ્યતે । પ્રમાયા

ગુણજન્યત્વમુત્પત્તૌ પરતસ્ત્વમ્ । પ્રમાસાધારણકારણં ગુણઃ,

અપ્રમાસાધારણકારણં દોષઃ । તત્ર પ્રત્યક્ષે

વિશેષણવદ્વિશેષ્યસંનિકર્ષો ગુણઃ । અનુમિતૌ વ્યાપકવતિ

વ્યાપ્યજ્ઞાનમ્ । ઉપમિતૌ યથાર્થસાદૃશ્યજ્ઞાનમ્ । શાબ્દજ્ઞાને

યથાર્થયોગ્યતાજ્ઞાનમ્ । ઇત્યાદ્યૂહનીયમ્ । પુરોવર્તિનિ

પ્રકારાભાવસ્યાનુવ્યવસાયેનાનુપસ્થિતત્વાદપ્રમાત્વં પરત એવ ગૃહ્યતે ।

પિત્તાદિદોષજન્યત્વમુત્પત્તૌ પરતસ્ત્વમ્ । નનુ સર્વેષાં જ્ઞાનાનાં

યથાર્થત્વાદયથાર્થજ્ઞાનમેવ નાસ્તીતિ । ન ચ “શુક્તાવિદં રજતમ્”

ઇતિ જ્ઞાનાત્પ્રવૃત્તિદર્શનાદન્યથાખ્યાતિસિદ્ધિરિતિ વાચ્યમ્ ।
રજતસ્મૃતિપુરોવર્તિજ્ઞાનાભ્યામેવ પ્રવૃત્તિસંભવાત્ ।
સ્વતન્ત્રોપસ્થિતેષ્ઠભેદાગ્રહસ્યૈવ સર્વત્ર પ્રવર્તકત્વેન “નેદં
રજતમ્” ઇત્યાદૌ અતિપ્રસંગાભાવાદિતિ ચેત્ ન । સત્યરજસ્થલે
પુરોવર્તિવિશેષ્યકરજતત્વપ્રકારકજ્ઞાનસ્ય લાઘવેન
પ્રવૃત્તિજનકતયા શુક્તાવપિ રજતાર્થે પ્રવૃત્તિજનકત્વેન
વિશિષ્ટજ્ઞાનસ્યૈવ કલ્પનાત્ ।

Encoded by Ashish Chandra ashish_chandr70@hotmail.com

The author of Tarka Sangraha, along with its Dipika is
Annambhatta . This is a very well known work and most Vedantins
today consider it as the stepping stone to understand the
Nyaya-Vaisheshika, systems of logic.

Tarka Sangraha 1-8

pdf was typeset on January 18, 2026

Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

